

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN BUHARA
HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU
(TERCÜME-TAHLİL)**

**Hazırlayan
Erdoğan AYDIN**

**Danışman
Prof. Dr. Hava SELÇUK**

Yüksek Lisans Tezi

Eylül 2021, KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN BUHARA
HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU
(TERCÜME-TAHLİL)

Hazırlayan
Erdinç AYDIN

Danışman
Prof. Dr. Hava SELÇUK

Yüksek Lisans Tezi

Eylül 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu tezin kendi çalışmam olduğunu, planlanmasından yazımına kadar hiçbir aşamasında etik dışı davranışımın olmadığını, tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları kaynaklar listesine aldığımı, tez çalışması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

Erdoğan AYDIN

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 118 sayfalık kısmına ilişkin 06/10/2021 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 7'** dir.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 06/10/2021

Danışman: Prof. Dr. Hava SELÇUK

Öğrenci: Erdinç AYDIN

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç’in Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)” adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Erdoğan AYDIN

İmza

Danışman

Prof. Dr. Hava SELÇUK

imza

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

İmza

ÖN SÖZ

“19. ve 20. Yüzyılın Erken Dönemine Ait Türkistan Kaynakları ve Materyalleri” serisinde yayınlanan “Buhara Hanlığı’na Dair Notlar” adlı eser, İ. V. Vitkeviç’in ve P. İ. Demezov’un 1830’lardaki Buhara seyahatleri hakkındaki raporlarından oluşmaktadır. Bu raporlar daha evvelden yayınlanmış olmasına karşın uzunca bir süredir arşivde kalmış ve bu durum unutulmalarına neden olmuştur. Halfin, İ. V. Vitkeviç’in ve P. İ. Demezov’un raporlarını derleyip hazırlayarak “Zapiski O Buharskom Hanstve” isimli eserinde okuyuculara sunmuştur.

Rusya’dan Doğu’ya yapılan seyahatler, tabiatın zor şartları ve yol boyunca karşılaşılan insanların çıkarmış oldukları zorluklar sebebiyle oldukça azdı. Seyyahların yol boyunca kaleme almış oldukları notlar, bilinen bu zor koşullar altında yazıldığından dolayı oldukça mühim olmuşlardır. İ. V. Vitkeviç ile P. İ. Demezov’un yapmış olduğu bu seyahatinde kaleme almış oldukları raporlarında İngilizlerin amacının Türkistan’a ulaşmak için kendilerine bir yol açmak olduğu ve Rusya’nın Türkistan topraklarındaki emelleri açık bir şekilde görülmektedir. Bundan dolayı da İ. V. Vitkeviç ile P. İ. Demezov, seyahatini bu amaçları göz önünde bulundurarak gerçekleştirmişlerdir. Tanıtım yazısı ise başlayan bu eser, İ. V. Vitkeviç ile P. İ. Demezov’un hayatı ile şahsiyetleri hakkında bilgileri ihtiva ediyor. Coğrafya ve kişi adlarından oluşan indeks ile de kitap sonlanmaktadır.

Tez konusunun belirlenmesindeki en önemli nedenlerden biri de raporun Türkçe tercümesinin bulunmaması olmuştur. Bir diğer neden Türkistan pazarları konusunda ve Buhara Hanlığı ile ilgili değerli bilgilerin okuyucu ile buluşturulmasının istenmesi olmuştur. Bu amaç doğrultusunda oluşturduğumuz tezimiz Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı, İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç’in Hayatı ve Eserleri, İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç’in 1834 Tarihli Raporu olmak üzere 3 ana başlıktan meydana gelmektedir.

Tez konumun belirlenmesinde ve tez yazım sürecinde maddi manevi desteklerini benden eksik etmeyen sevgili hocam Doç. Dr. Dinçer KOÇ ile Lisansüstü eğitim hayatımın bütün sürecinde değerli bilgileri ile yanımda olan, destek veren çok kıymetli danışmanım Prof. Dr. Hava SELÇUK KURT hocama teşekkürü bir borç bilirim. Tez yazım sürecinde maddi ve manevi desteğini gördüğüm kıymetli hocam Dr. Kazım KARTAL’a çok teşekkür ederim.

Erdinç AYDIN, Kayseri, 2021

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ’İN BUHARA HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU (TERCÜME-TAHLİL)

Erdoğan AYDIN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2021

Danışman: Prof. Dr. Hava SELÇUK

ÖZET

Mevcut konumu itibari ile tarihin her döneminde milletler için ulaşılması güç ve merak uyandıran gizemli Türkistan toprakları, tarihte çok önemli bir yere sahiptir. Türkistan, 16. yüzyıldan itibaren Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İngilizlerin bölgede Pazar arayışında bulunması ile harekete geçen Ruslar, Türkistan Hanlıklarına farklı zamanlarda elçiler göndererek olayları yakından takip etmiştir. Bu topraklardaki varlığını güçlendirmek isteyen Rusların göndermiş olduğu elçiler genellikle tüccar ya da diplomatik görevli olan kişilerdendi. Bölgeye gidenlerden biri de İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç idi. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç 1835/36 yılının kışında Sırderya yakınlarına göçer olan Çumekeyevsk soyundan Kazakların güvenliğinin tesis edilmesinde fayda sağlaması için görevlendirilmiştir. Ayrıca, Hokand ve Hive hanlarının girişimlerine karşı da hareket edecekti. Ama bilinmeyen nedenden dolayı 1836 yılının Ocak ayında Buhara’ya gitti. Buhara’da bir süre kaldıktan sonra Orsk’a gitmiştir. Burada gördüklerini ve öğrendiklerini rapor şeklinde hazırlamıştır. Rusça olarak mevcut bulunan eserin Türkçeye tercümesi ile birlikte, çalışmanın ana temasını oluşturan başta Buhara Hanlığı olmak üzere 19. yüzyılın ilk yarısında Türkistan’ın siyasi ve ekonomik durumu ele alınmıştır. Ayrıca İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç’in hayatı, faaliyetleri ve Buhara’ya seyahatinin amacı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç, Türkistan.

**IVAN VIKTOROVIÇ (JAN) VITKEVIÇ'S REPORT ON BUKHARA
KHANATE (TRANSLATIONANALYSIS)**

Erdoğan AYDIN

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences,

Master Thesis, September 2021

Supervisor: Prof. Dr. Hava SELÇUK

ABSTRACT

The mysterious Turkestan lands, which are inaccessible and intriguing for nations in every period of history due to their current location, have a very important place in history. Turkestan has been occupied by the Russians since the 16th century. With the British in search of a market in the region, the Russians sent ambassadors to the Turkestan Khanates at different times and followed the events closely. The ambassadors sent by the Russians who wanted to strengthen their presence in these lands were usually merchants or diplomatic officials. One of those who went to the region was Ivan Viktorovic (Jan) Vitkevic. Ivan Viktorovich (Jan) Vitkevic was appointed in the winter of 1835/36 to help establish the security of the Kazakhs who were from Chumekeyevsk descendants and migrated to the vicinity of Sirdarya. He would also act against the attempts of the Khans of Kokand and Grant. But for unknown reasons, he went to Bukhara in January 1836. After staying in Bukhara for a while, he went to Orsk. He prepared what he saw and learned here in the form of a report. The political and economic situation of Turkestan in the first half of the 19th century was discussed with the translation of the work available in Russian into Turkish, which constitutes the main theme of the study. In addition, Ivan Viktorovic (Jan) Vitkevic's life, activities and the purpose of his trip to Bukhara were examined.

Keywords: Emirate of Bukhara, Ivan Viktorovic (Jan) Vitkevic, Turkistan.

İÇİNDEKİLER

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN BUHARA HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU (TERCÜME-TAHLİL)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI

1.1. Türkistan'da Özbeklerin İktidara Gelmesi ve Buhara Hanlığı.....	4
1.2. Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu	5
1.2.1.Şibaniler Devri (1500-1599).....	7
1.2.2. Astarhanlılar (Canoğulları) Devri (1599-1753)	9
1.2.3. Mangıtlar Devri (1753-1920).....	12
1.2.3.1. Mangıtların İlk Dönemlerindeki Siyasi Gelişmeler.....	17
1.2.3.2. Emir Nasrullah Han Dönemi (1826- 1860).....	19
1.2.3.3. Mangıtlar Devri Son Dönem Gelişmeler	22
1.2.3.4. Buhara Hanlığı'nın Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Hayatı.....	26
2.2. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Emirliği'ne Seyahati.....	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN 1836 TARİHLİ RAPORU

3.1. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Türkistan Tarihi Açısından Önemi.	35
3.2. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Tercümesi.....	38
3.2.1. 1836 Bukhara'ya Gidiş Ve Dönüş Seyahatine Yönelik №10 Orenburg Lineer Tabur'un Bayraktarı Vitkeviç'in Hikayeleri İle Çizilen Not	38
3.2.2. Hiveliler ve Onların ve Orta Asya'nın Diğer Bölgelerinin Kaysaklarla İlişkisi	39
3.2.3. Buhara Hakkında, Hanlığın Kendisi, İlişkileri ve Durumu Hakkında	47
3.2.4. İvan Vittoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Tahlili.....	85
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	101

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

bkz. :	Bakınız
C. :	Cilt
çev. :	Çeviren
DİA :	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed. :	Editör
haz. :	Hazırlayan
S. :	Sayı
TDV:	Türk Diyanet Vakfı
Yy. :	Yüzyıl

GİRİŞ

Yazılı kaynaklarda ilk defa Ermeni tarihçisi Musa Horenki'nin kaleme aldığı eserinde *Tuskastanak* olarak ifade ettiği Türkistan,¹ Doğu sınırında Doğu Türkistan'ın doğusunda yer alan sınırlar; Batı sınırında Yayık Irmağı, Güney Ural Dağı, Hazar Denizi ve İdil'in denize döküldüğü yer; Güney sınırında Gürgan ırmağı, Kopek Dağı, Horosan Dağları, Kara Dağ (Kuh-i Baba, Kuhzar-ı Mescid), Mezduran, Ak ve Topçak Dağı (Kuh-i Sefid), Hindikuş Sırtları, Mustağ-Küenlün sıradağları; Kuzey sınırında da Çungarya ve Kazakistan'ın kuzeyindeki Aral-İrtiş havzası su ayırım sınırının kuzeyi ile çevrili coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır.² Kısaca Türkistan, Tanrı Dağları ile İtil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun ile Horasan arasındaki coğrafyayı tanımlamak için kullanılmıştır.³

Asya ve Avrupa kıtasının merkez bölgesinin batı kesiminde yer alan ve evvelden beridir Turan veya Türkistan şeklinde isimlendirilen yere *Türkistan Yurdu* denilmiştir.⁴ *Türk* kavramı ile Farsça *istan* kelimesinin birleşmesi neticesinde *Türkistan* tabiri ortaya çıkmış⁵ ve Orta Asya'da yaşam süren Türklerin topraklarını tanımlamak amacı ile ilk kez eski İranlıların, sonrasında da Arapların kullandıkları kavram olmuştur. Ermeni tarihçisi Sebeos da Türkistan coğrafyasının Amuderya'dan başladığını eserinde belirtmiştir. Yakubi ise Pamir Yaylasının bulunduğu yer olarak tanımlar. Sasaniler ile İslam fetihleri zamanında da Maveraünnehr'in doğu kesiminde yer alan ülkeleri ifade etmek için kullanmıştır. Eski Yunanlıların *Skythia* (*İskit Ülkesi*) karşılığı olarak Türkistan 15. yüzyılda Timur ve seferlerini yazan kaynaklarda Türklerin

¹ Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2013), 28

² Recep Albayrak, *Afganistan Türkler*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2004), 29-30.

³ Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, 28.

⁴ Bünyamin Sel, "Hokand Hanlığı (1710-1876)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2011) 4; Muhammet Aydoğduyev, "Türkmenistan", çev. Bilgehan Atsız Gökdağ, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 19, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 720.

⁵ Dilek Polat, "Çarlık Devrinde Türkistan'daki Milli Ayaklanmalar", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009), 1; Albayrak, *Afganistan Türkler*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2004), 28.

Maveraünnehr'in dışında yaşadıkları ülke olarak ifade edilmiştir. 580 senesine gelindiği zaman Orta Asya için *Turkhia* (Türkiye) ifadesi kullanılmıştır.⁶

Türkili manasına gelen Türkistan adının Ruslar tarafından da ilk kullanıldığına dair fikirler de bulunmaktadır. Ancak Ruslar bu kelimeyi Kazaklardan öğrenmişlerdir. Kelimenin akademik terminolojiye geçirilmesi meselesi de 19. yüzyılda İngilizler tarafından mümkün olmuştur.⁷ *Türkili* anlamı ile birlikte *Uluğ (Büyük) Türkistan*, *Doğu Türkistan*, *İki Türkistan* ifadeleri de kullanılmıştır.⁸

Türkistan coğrafyası Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Güney Türkistan, İran Türkistan'ı, Anadolu ve Kafkasya olmak üzere 5 bölüme ayrılmaktadır. Batı Türkistan Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan'dan oluşan bağımsız beş Cumhuriyete sahiptir. 60 milyona yakın nüfusu bulunmaktadır ve neredeyse 7 milyonu Rus azınlığına tabi haldedir. Çin'e bağlı özerk bölge konumundaki Doğu Türkistan'ın ise neredeyse 20 milyon nüfusu bulunmaktadır. Güney Türkistan ise günümüz Kuzey Afganistan'dır. Yaklaşık 12 milyon nüfusu bulunmaktadır. İran Türkistan'ında neredeyse 3 milyon Türkmen yaşamını sürmektedir. Türkiye, Irak'ın kuzey kesimi, Azerbaycan, Kırım ve Balkanlardan oluşan diğer bölüm olan Anadolu ve Kafkasya'da pek çok özgür veya özerk devletler yer almaktadır.⁹

1924 de Türkistan tabiri Ruslar tarafından yasaklanınca birtakım eserlerde *Türkistan* ifadesi yerine *Orta Asya* ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Böyle bir kullanım doğru değildir. Orta Asya, memleket ismi şeklinde kullanılmamalıdır. Ancak yer adı olarak kullanılabilir. Orta Avrupa memleket adı şeklinde kullanılmıyorsa Orta Asya da kullanılmamalıdır. Bu tarz kullanımlar Rus Bolşeviklerinin Türkistan adının yasaklamalarına dolaylı yoldan da olsa bir katkı sağlamaktadır. Türkistan münevverleri ise Türklüğün büyük bir ülkesini tek kelime olan Türkistan ile ifade etmişlerdir.¹⁰

⁶ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 556.

⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 140.

⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Türkili (Türkistan) Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, C. 1, İstanbul: Aksiseda Yayınları, 1981), 2

⁹ Müjdat Güler, *Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı*, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2007), 27; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 1.

¹⁰ Atila Artam, *Türk Cumhuriyetleri'nin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, (İstanbul: Yıldız Yayınları, 1993), 15.

Türkistan'ın kalbi konumundaki Fergana Vadisi, Batı ve Doğu Türkistan'ı birbirine bağlayan coğrafyadır ve tarihin her döneminde pek çok millete ev sahipliği yapmıştır. Kültürlerin aktarımında mühim bir yere sahip olan Vadi, insanlık tarihinin en önemli kültür mirası değerindedir. Coğrafi yapısı Vadi'yi sıra dışı kılmaktadır. Sırderya Nehri sayesinde oluşan bu kıvrımlardan dolayı bölgede su ihtiyacı karşılanmaktadır. Verimli ovalarının yanında görselliği bakımından da güzel olan Vadi,¹¹ İpek Yolu istikametinde yer almasıyla da değerlidir. Buhara'nın kültür ve ticaret merkezi olması nedeni ile de bölge, Rusların ve İngilizler'in sürekli olarak iştahını kabartmaktadır.¹²

Bölgenin temel ekonomik geçim kaynağı tarımdır. Tarımın yapılmasına engel olan su sorununa rağmen yine de tarım yapılmaktadır. Toprakların veriminin azlığından ve bazı yerlerin kuraklığından Alexander Burnes bahsetmektedir. O'na göre su sorununun var olması tarımı olumsuz etkilemiş ve beklenen oranda tarımdan gelir elde edilememektedir.¹³ Buna rağmen Vadi'de pirinç, meyve, pamuk ve ham ipek üretimi yapılmaktadır.¹⁴ Fergana Vadi'sindeki dağlarda ardıç, fındık, çilek ve pek çok meyvenin yanında hayvan türleri de bulunmaktadır.¹⁵ Ayrıca Vadi'de Çin gibi büyük ülkelerin faydalandığı bol miktarda demir madeni bulunmaktadır.¹⁶ Demir madeninin yanında altın, cıva, gümüş, petrol, bakır, kurşun da mevcuttur.¹⁷

Fergana Vadisi'nin coğrafi koşulları ile alakalı olan bu bilgiler aslında Vadi'nin zenginliğini göstermektedir. Medeniyetlerin yaşamını sürdürmesi için gerekli olan temel elementler mevcuttur. Madenlerin varlığı, bitki örtüsünün çeşitliliği, etrafında yer alan dağların Vadi'ye doğal görünüm kazandırması ile medeniyetlerin mücadelesinde temel olmuş ve burayı önemli kılmıştır.¹⁸

¹¹ İlker Türkmen, "XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2019), 1.

¹² Eugene Schuyler, *Türkistan/Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (Paradigma Yayınları, 2007), 429-432

¹³ Alexander Burnes, *1834 Travels Into Bokhara Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; Also Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor*, C. 1, (London: Albemarle Street, 1834), 301.

¹⁴ T. Yazıcı, "Fergana", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1995, 375.

¹⁵ F. Starr, *Fergana Valley The Heart of Central Asia*, (New York, 2011), 3.

¹⁶ T. Almas, *Uygurlar*, çev. A. Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 133.

¹⁷ W. Barthold, "Fergana", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 561.

¹⁸ Türkmen, "XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi", 12.

BİRİNCİ BÖLÜM

MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI

1.1.Türkistan'da Özbeklerin İktidara Gelmesi ve Buhara Hanlığı

Karakurum'da yer alan ve Çin'den başlayarak Doğu Avrupa'ya kadar uzanan sahaya hâkim olan Cengiz İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Türklerin yoğun bir şekilde yaşam sürdükleri Kıpçak bozkırında ve Türkistan'da ek çok siyasi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden biri de Hanlıkların ortaya çıkmasıdır. Uzun süre Türkistan'da var olan Hanlık Dönemi, Cengiz'in oğulları Cuci ve Çağatay ile torunları Kubilay ve Hülagü tarafından başlatılmıştır. Çağatay da 1227 yılında Çağatay Hanlığı'nı ve Cuci, Deşt-i Kıpçak'ta 1242 yılında Altın Orda Hanlığı'nı kurmuştur.¹⁹

1502 yılına gelindiğinde Altın Orda Hanlığı dağılma sürecine girmiş ve Kasım, Kırım, Nogay, Sibir, Kazan e Mangıt gibi hanlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan da Çağatay Hanlığı'nın dağılmasından sonra Timur Devleti'nin ortaya çıktığı görülmektedir.²⁰ Timur Devleti'nin yıkılmasının ardından bölgede Hive, Buhara, Hokand, Yarkend ve Kazak hanlıkları ortaya çıktı. Türkistan'ın batı bölgesinde yer alan bu Özbek hanlıkları arasında Buhara Hanlığı 1500, Hive Hanlığı 1512 ve Hokand Hanlığı 1710 yılında kurulmuştur. Timur Devleti'nde meydana gelen olaylar, sözde Hanlık döneminin başlangıcını açıklamak için kullanılmalıdır. Ancak ondan önce Özbeklerin nasıl ortaya çıktığına kısaca değineceğiz. Özbekler, 1360'larda Altın Orda'nın doğu kesiminde yaşıyordu. XIII. yüzyıl öncesinde bölgede var olan Türk-Moğol aşiretlerinin savaşçı grupları, yüzyılın sonlarından itibaren Özbek olarak anılmaya başlandı. Altın Orda Devleti'nde ortaya çıkan bu Özbekler, Timur Devleti'ne de dâhil edildi. Timur Devleti için XVI. yüzyıl felaketler getirdi. 1497 yılından itibaren

¹⁹ A. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasar Eren, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 39-42.

²⁰ Nurettin Hatunoğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemalolu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 133.

merkezi otorite, Sultan Hüseyin Baykara ile en büyük oğlu Astarabad Valisi Bediüzzaman Mirza ile kardeşi Muhammed Hüseyin arasında yaşanan olaylarla sarsıldı.²¹ Öncelikle Hüseyin Baykara, Astarabad valiliğini söz verdiği gibi Bediüzzaman'ın oğlu Muhammed Mümin'e vermemiş, onun yerine küçük oğlu Muhammed Hüseyin valiliğe getirilmiş, ardından da Muhammed Hüseyin'in annesinin entrikasıyla getirilmiştir. Baykara'nın sarhoşluğu sırasında Hatice Biki, Muhammed Mümin'i öldürülmesini sağlaması ile baba ve oğullar arasında ciddi bir düşmanlık ortaya çıktı. Hüseyin Baykara, oğullarıyla bir fark ortaya çıkmadı. Oğulları 1498 yılından beri pek çok kere isyan girişiminde bulundu. Semerkant ise 1500 yılında Özbek Han Şibani Han tarafından işgal edildi. Özbekler, Maverâünnehir'e hâkim oldu ve Sır Derya'yı geçti. İktidarını Maverâünnehir'de kalıcı hale getiren Şibani han, Horasan'ı işgal etti ve Badgis yakınlarında Timur ordusunu mağlup etti. Bundan sonra Herat'ı alarak Timurlu egemenliğine son verilmiştir.²²

1.2.Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu

Buhara Hanlığı tarih sahnesinde görülmeye başladığı 1500'lerden itibaren bölgenin en güçlü siyasi güçlerinden biri olmuştur. 420 yıl boyunca siyasi varlığını devam ettirmiş olan Hanlık, Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun süreli Türk-İslam devleti olarak kalmıştır. Bu bakımdan Türk devlet anlayışına örnek teşkil edebilecek yöneticiler yetiştirmiştir. Buhara Hanlığı Şibaniler, Astarhanlılar ve Mangıtlar olmak üzere üç hanedan tarafından yönetilmiştir. Bunlar arasında 164 yıl kadar uzun bir süre yönetimde kalmayı başaran Mangıt hanedanlığı olmuştur.²³

XIV. yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığı'nın kurucu unsuru olan Özbek halkı Altın Orda Hanlığında yaşanan siyasi mücadeleler sonucunda ortaya çıktı, XV. yüzyılın ilk yarısında, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın beşinci Şiban soyundan oğlu Ebu'l-Hayr'ın (1428-1469) halefi ile ayrı bir il haline geldi.²⁴ Ebu'l-Hayr, kabile beylerinin kendisine verdiği destekle Tura-Türkmen bölgesinde han olarak ilan edilmiştir. Han olarak seçilmesinin ardından Cuci halkının yaadığı Sır Derya'nın kuzey

²¹ Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 163-164.

²² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017).

²³ Emre Keser, "Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı", *İRTAD*, S. 2, Haziran 2019, 46.

²⁴ Özbeklerin ortaya çıkışları için bkz. Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", (İstanbul 1976), 295-306. Özbek Türkleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Saray Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1993).

kesimindeki toprakları ele geçirdi. Harezm bölgelerinin topraklarını yağmaladı. Bunlara ek olarak Timurlulara ait olan şehirlerin pek çoğunu alıp Sıgnak'ı başkent yapmıştır.²⁵

Buhara Hanlığı, Türkistan'ın bir parçasıdır ve Halkı Türk olarak tanımlanır. Çölle çevrili hanlık, dış dünyadan izole edilmiş ve açık bir ovada inşa edilmiştir. Birkaç nehrin sağladığı zengin arazi dışında çorak ve verimsiz bir yapıya sahiptir. Özbekler zamanında güçlü bir siyasi yapıya sahiplerdi.²⁶ Oyrat saldırılarının yanı sıra sonradan Kazaklar olarak anılacak olan grubun da ayrılmasıyla Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibani (Şeybak, Şah baht) (1500-1510) Doğu Deşt-i Kıpçak'a tutunamayacağını anladı. Maveräünnehir ve Timurlu mirzalarının hizmetindedir ve varlık göstermeye çalışmıştır. Coğrafi olarak bakıldığında Hanlık kuzeyi Cakarta, Hokand ve Aral Denizi ile sınırlanır ve doğuda Pamir'in yüksek kollarına kadar uzanır, Amu Derya güneyde yer almaktadır.²⁷

Kısa sürede popülerlik kazanan ve çevresinde büyük bir ordu toplayan Muhammed Şibani, Timurluların ilk başkenti Semerkand'ı fethetti. Böylece Buhara Hanlığı tüm ihtişamıyla tarih sahnesine çıktı. Daha sonra Şibani Han fetihleri ile Buhara, Taşkent, Hocend ve Andican şehirlerini ilhak etti ve 1504 yılında Harezm seferiyle on aylık bir kuşatmanın ardından 1505 Ağustos'unda bölgenin merkezi Ürgenç'i ele geçirdi.²⁸ Harezm bölgesinin fethinden sonra aynı yıl Muhammed Şibani Han Amu derya Nehri'ni geçerek Belh şehrini fethetti. Böylece bugünün Afganistan topraklarında ilk adım atılmış oldu. Tarih boyunca siyasi, kültürel ve ekonomik açılardan etkin rol oynayan Buhara, zamanla bir eğitim başkenti olmuştur. Şehirdeki Türk hâkimiyeti V. yüzyılda Akhun'lar ile başladı. VII. yüzyılda Emeviler şehre girdi. Şehir, Kuteybe b. Müslim'in yaptığı seferlerle fethedildi. 1220'de Cengiz Han'ın ordusu şehri ele geçirdi ve yağmalayıp yok etti. Cengiz'i takip eden Timur döneminde toparlanamayan Buhara, tarih sahnesinde etkisiz bir rol üstlendi. Nakşibendi'nin ortaya çıkması ve değerli bilim adamı Uluğ Bey'in şehrin merkezinde bir medrese inşa etmesiyle şehrin kültürel ve sosyal hayatı hareketlenmeye başladı. Şehrin, Muhammed

²⁵ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 28.

²⁶ Şeybani Han'ın vefatından sonra Özbeklerde ortaya çıkan kargaşa için bkz. M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı (1227-1502)", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, (Ankara 1987), 122.

²⁷ Kürşat Köse, *Alexander Burnes'in Buhara Hanlığı'nın Coğrafi, Tarihi, Askeri ve Ticari Yapısı ile Alakalı Verdiği Bilgilerin Tercümesi*, (İstanbul 2018), 93

²⁸ *Istoriya Uzbekskoy SSR*, eds. S. P. Tolstov-R. N. Nabiev-Y. G. Gulyamov-V. A. Şişkin, (Taşkent: Izd-vo AN Uz SSR, 1955), 386.

Şibani Han'ın 1500 yılında fethi ile yeni bir dönem başlamış ve Türkistan'ın kaderini belirleyecek olaylar yaşanmıştır. Bu dönemi başlatan Şibanilerdir.²⁹

1.2.1. Şibaniler Devri (1500-1599)

Şibani hanedanının adı Cengiz han'ın büyük oğlu Cuci'nin Şiban adındaki oğlundan gelmektedir. Bozkır hayatının gereği olarak savaşmak sadece düşmanı yenmek değil aynı zamanda hanedan içerisindeki rolleri belirlenmesi bakımından da son derece önemlidir. Yapılan savaşlarda hanedan üyeleri de yer alır ve göstermiş oldukları başarılarla göre kendilerine yazlık ve kışlık olmak üzere yurt verilirdi. Şiban da Macaristan üzerine düzenlenen sefer sırasında büyük başarı sergileyerek yurt elde etmiştir. Şiban soyundan gelenler uzun süre burada yaşam sürmüşlerdir.³⁰

XVI. yüzyılın başında Türkistan'ı ele geçirme düşüncesiyle harekete geçen göçebe Şibani Özbekler, tüm kurumlarda olduğu gibi genel olarak askeri teşkilatta da Cengiz Han, Altın Orda ve Timur dönemlerinde var olan yapı ve ilkeleri korumuşlardır. Özbek ordusu, savaş seferleri öncesinde halktan toplanan “kara-çirik” olarak adlandırılan düzensiz takviye kuvvetleri ile sadece askeri kısım değil, Han'ın karargâhında yer alan paralı-profesyonel askerler de görev yapıyordu. Askeri kuvvet savaşa hazır bir şekilde karargâhta hazır vaziyette bulunuyor ve eferberlik esnasında tüm silah ve ekipmanlarını ile hazır duruma geliyorlardı. Buhara'da Şibani dönemini başlatan Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Şah Budak'ın torunu, asıl adı Muhammed Şahbaht olan Şibani Han'dır.³¹

Timur XV. yüzyılın ikinci yarısında Ebu'l Hayr komutasında iç işleriyle uğraşan Özbekler'in Türkistan'da güçlenen Han'ın ölümü ile başladı. Timurlular içerisinde çıkan ayaklanmalardan yararlanan Şibani, Özbekleri yeniden toplayıp bağımsızlığını ilan

²⁹ Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, 26-28.

³⁰ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 27.

³¹ Muhammed Şibani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gıyaseddin bin Hemameddin el-Hüseyni Handmir, *Tarih-i Habibu's-Siyer*, C. IV, ed. Muhammed Debir Siyaki, (Tahran: İntişarat-ı Hayyam, 1380), 488. R. Grousset'e göre, 15. yüzyılın ortalarında Şeybaniler'e tabi aşiretler Özbek adını almıştır. Bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 426. Z. Velidi Togan ise, Özbek adının önce “Toğmak” olarak adlandırılan Deşt-i Kıpçak kavimlerinin Özbek Han'dan sonra “Özbek” umumi adı ile isimlendirildikleri ileri sürmektedir. Bkz. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 31. Bazı tarihçiler hükümdarlığın Şeyban'ın oğullarından Ebu'l-Hayr'ın oğullarına geçtiğini ve bu nedenle de Ebu'l-Hayriler olarak da isimlendirildiklerinin yazmaktadırlar. Bkz. Henry H. Howorth, *The History of Mongols*, II/2, (New York: Burt Franklin, tarih yok), 686. Mehmet Alpargu da bu adın mahzurlu olduğunu, Özbek teşkilatlanmasını bir hanlık şeklinde organize eden Muhammed Şeybani'nin oğul ve torunlarından meydana gelen bir hanlık sülalesi görülmediğinin, devam eden hanedanın Ebu'l-Hayr soyundan geldiğini ileri sürmektedir. Bkz. Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, (Ankara: Ofset Yayıncılık, 1995), 8-9.

edebildi.³² Bağımsızlığın ardından Şibani, Buhara, Hive, Belh ve Herat'ı ele geçirmiş ve 1510'dan sonra Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Seyhun ve Afganistan arasındaki topraklar da alınmıştır. Böylece İdil Nehri çevresinde hüküm süren Altın Orda'daki Özbekler, Şibani liderliğinde birleşerek Timur topraklarına yerleşmiş oldu. Şibani Han, 1510'da Safevi devletiyle gerçekleşen bir savaşta öldü. Tahtı önce Köçkuncü Han (1510-1530), ardından oğlu Ebu Said (1530-1533) ve ardından yerini Şibani'nin torunu Ubeydullah Han (1533-1539) aldı. Ardından I. Abdullah Han 6 aylık bir sürede tahtta kalmıştır. Yerini karışıklıklara bırakarak, Semerkand Hanı Abdüllatif ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han ile çatışmaya başladılar. 1551-1588 seneleri arasında taht kavgaları nedeninden sürekli iktidarda değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde Nevruz Ahmet Han ve Burhan Han ayı zamanlarda knedilerini Hakan olarak ilan ettiler. 1557-1561 yılları arasında hüküm süren Abdullah Han'ın amcası olan Prens I. Muhammed, "Büyük Han" unvanı ile tahta çıktı. Daha sonra 1561-1583 yıllarında İskender Han olarak ilen edildi. Özbeklerdeki bu saltanat kavgaları ve kargaşa dönemi, 1583'te II. Abdullah'ın han seçilmesiyle sona erdi. İyi bir komutan olan Abdullah, bu kargaşada bağımsızlıklarını ilan eden Semerkant, Taşkent, Belh, Hisar, Bedahşan, Şehrisebz, Karşi, Herat ve Harezm'i birleştirmeyi başardı. Timur devleti çöktükten sonra, ilk başkent Semerkand seçildi. Ubeydullah Han'ın (1533-1539) Uluğ Bey olması merkezin Buhara'ya kaymaya başlamasına neden oldu ve II. Abdullah Han (1583-1598) topraklarını güneyde Belh'e, Kuzey doğuda Kaşgar'a, Buhara ile siyasi merkez konumu güçlendirildi. 1557'de Buhara'yı ele geçiren II. Abdullah burayı başkent ilan ettiğinde toprakları Buhara Hanlığı olarak anılmaya başlandı.³³ II. Abdullah Han, Ubeydullah Han'dan sonra akrabalar arasında bölüşülmüş durumdaki toprakları bir araya getirmek için ve merkezi otoriteyi tesis etmek amacı ile ilk olarak iç karışıklıkları gidermeye çalışmıştır. Çünkü hanedan üyelerinin merkezi otoriteye karşı gelerek bulundukları şehirlerde han larak ilan edilmeleri hadiselerini sonlandırmak istiyordu. Bunlara tavi vermemek adına sıkı önemler alıyordu. Çıkan ayaklanmaları da kanlı bir şekilde bastırıyordu. Vermiş olduğu uzun mücadeleler neticesinde Hisar, Karşi, Taşkent, Hive, Semerkand ve Şahruiye'yi alarak Buhara Hanlığı'nın toprak bütünlüğünü korumuştur. Bunun yanı sıra Safevilerle mücadele ederek Herat, Sistan, Nişapur, Tun, Tabes gibi şehirleri ele geçirerek Özbek

³² Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, 14

³³ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 552.

hâkimiyetine katmıştır. Sadece askeri alanda değil imar faaliyetleri alanında da işler yapmıştır. Merkezîyetçi yapıyı kurup, sulama kanalları inşa etmiş, köprüler, medreseler ve kervansaraylar yaptırmıştır. Osmanlı ile de ilişkilerinin iyi tutan Han, Özbeklere en parlak dönemini yaşatmıştır.³⁴

1598'de II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Abdülmümin geçti.³⁵ 1599'da suikasta kurban gittiğinden yerini II. Pir Muhammed aldı. Uzun süre tahtta kalamadı ve Semerkant hükümdarı Baki Muhammed ile yaptığı savaşta öldürüldü. Şibani halkı arasındaki güç mücadelesi Buhara'da Mangıt döneminin temellerini attı. Şibani Hanedanı devrinde Buhara Hanlığı'nda iktidara sırasıyla; Muhammed Şibânî Han (1500-1510), Köçkücü Han (1510-1530), Ebu Said (1530- 1533), I. Ubeydullah Han (1533-1539), I. Abdülatif Han (1539-1540 Semerkand), I. Abdülaziz Han (1540-1550 Buhara), Nevruz Ahmet Han (1551-1556 Semerkand), Burhan Han (1550-1556 Buhara), I. Pir Muhammed Han (1557-1561), İskender Han (1561-1583), II. Abdullah Han (1583-1598), I. Abdülmümin Han (1598-1599), II. Pir Muhammed Han (1599-1601) gelmiştir.³⁶

1.2.2. Astarhanlılar (Canoğulları) Devri (1599-1753)

Baki Muhammed'in iktidarından sonra Canibek'in oğlu Vali Muhammet, veliaht olmuştur. Muhammet, Belh'de Vali olarak görevini yürüttü. Daha sonra babadan oğula tayin şekli sürekli olarak devam etti. Bu sülaleye Canoğulları veya Astarhanlılar hanedanı adı verilmiştir.³⁷ Böylece Astarhanlılar dönemi başlamış oldu.³⁸

Hanlık adını, kurucusu Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'den aldığı için Canibekler olarak da adlandırılmaktadır. Rusların 1556 yılında Astrahan topraklarını ele geçirdikten sonra Astrahan yöneticisi Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed Buhara'ya kaçmış ve Şeybani hükümdarı İskender Han'a sığınmıştır.

³⁴ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 45-46.

³⁵ Abdülmümin Han'ın ölümünden sonra Buhara'nın otoritesi büyük oranda sarsılmıştır. Maverâünnehir ve Belh'te Şibani hâkimiyeti son buldu. Güneyden de Safevi baskısı arttı. Hanlığı içinde bulunduğu bu durumdan kurtaracak bir yönetici gerekiyordu. Ancak merkezi otoriten sağlanması maksadı ile hanedan üyelerinin öldürülmesinden sonra başa geçecek pek kimse kalmamıştı. Bkz. Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 46.

³⁶ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 552. Buhara Hanlığı'nın Şibani hükümdarları için ayrıca bkz. Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 47.

³⁷ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, C. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 969.

³⁸ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, (Ankara: 2007), 8.

Cengiz Han soyundan geldiklerinden dolayı bunlara çok iyi muamelede bulunmuşlardı.³⁹

Semer kand'da tahta oturan Cani Muhammed adına hutbe okutup para bastır sa dahi hanlığın gerçek yönetimi, Buhara yönetiminden sorumlu Baki Muhammed'in elindeydi. Babasının saltanat yıllarında Baki Muhammed hem Şibani tehlikesini bertaraf etmeye çab alıyor hem de amcaları Abbas ve Rahman Kulu'nun çıkarmış olduğu isyanlar ile ilgileniyordu. Cani Muhammed'in ölümünden sonra da Hanlığın başına baki Muhammed geçmiştir. İlk iş olarak da Buhara'yı tekrar başkent yapmıştır.⁴⁰

Baki Muhammed devletin gücünü artırarak günümüzde Afganistan bölgesinde yer alan Belh, Şibarğan, Faryab, Bedaşan, Hisar, Bağlan, Meymene, Endhuy gibi yerleri Buhara'ya tabii kıldı.⁴¹ Vefatının akabinde kardeşi Veli Muhammed (1605-1611) yönetime geçmiştir. Naibleri merkezlere atayarak merkezileşme faaliyetleri başlamıştır. Semerkand'ta görev yapan naib İmamkulu, hanlık iddiası nedeni ile isyan girişiminde bulunsa dahi başarılı olamamış ve kaçmıştır. Fakat Veli Baki Muhammed devrinin vezirinin Muhammed Han tarafından öldürölmesi halkın tepkisine neden olmuştur ve Özbek beyleri İmamkulu'nu han olarak tanımıştır. Bundan sonra iç karışıklık çıkmış ve Veli Muhammed kaçarak Şah Abbas'ın yanına sığınmıştır.⁴² Şah Abbas için bu durum çok güzel bir fırsattı. Çünkü Türkistan'ı işgal etme amacını taşıyordu. Veli Muhammed Şah Abbas'tan yardım alarak Buhara'ya sefer düzenlemiştir. Ancak ne yazık ki İmamkulu'na karşı başarı elde edememiştir. Özbek şeyhlerinin fetvası neticesinde esir alının Veli Muhammed öldürölümüştür. Akabinde yönetime İmamkulu (1611-1642) gelmiştir. Bu dönem sakin ve huzurlu bir dönem olmuştur. 1642 yılına gelindiğinde ise yönetime kardeşi Nezir Muhammed gelmiştir. Oğluna karşı mücadelede başarılı olmadığından yönetime oğlu dâhil olmuştur. Bunun neticesinde Babürden yardım istemiştir. Babür askerleri bölgeye geldikleri vakitte Mangıt topraklarını işgal etmişlerdir. Bunun üzerine de Nezir Muhammed bu sefer de Osmanlılardan yardım

³⁹ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 35; A. Özaydın, "Can oğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, (İstanbul: 1993). 154

⁴⁰ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 51-52.

⁴¹ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, s. 493; Süme yra Ünal, "Petr İvanoviç Demez on'un Buhara Halığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahvil)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 10.

⁴² Özaydın, "Can oğulları", 154.

talebinde bulunmuştur. Olaylar Nezir Muhammed'in vefatından sonra oğlu Abdülaziz'in (1645-168) yönetime gelmesi ile sonlanmıştır.⁴³

Kardeşleri ve komşuları ile uzun süre mücadele vermek zorunda kalan Abdülaziz döneminde Harezm ile yapılan mücadelelerde Buhara kısa bir süreliğine Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından yönetilmiştir. Bütün bu uzun süren mücadelelerden yorulan Abdülaziz yönetimi terk ederek Hicaz'a yerleşmiştir. Bundan sonra ise yönetime kardeşi olan Subhan Kulu (1681-1702) geçmiştir. Bu dönemde Özbek beyleri güçlenmiş, Harezm yöneticileri Maverâünnehir'in önemli merkezlerini işgal etmiş ve Semerkand da iki sefer işgale uğramıştır.⁴⁴ Subhan Kulu yaşamının son yıllarında ilimle ilgilenmiş ve Begim Han'ı veliaht ilan etmiştir. Ancak yaşının küçük olmasından dolayı abisi Ubeydullah Han yönetime geçmiştir. Devlet işlerinde kendine sadık kimseleri atamasından dolayı yanlışlık yapmıştır ve bu da halk arasında isyanların çıkmasına neden olmuştur. Bu isyanlar Mangıtlar'ın sonunu getiren nedenler arasında yer almıştır. Ubeydullah Han'ın vefatından sonra da saltanat mücadeleleri ortaya çıkmıştır. Bu saltanat mücadeleleri neticesinde de Hanlık parçalanmıştır. Bu durumdan faydalanan Özbek beyleri pek çok yerde uzun süreli isyanlar çıkarmışlar ve pek çok yeri işgal etmişlerdir. Yönetime gelen Ebu'l Feyz döneminde ise iktidarlık Buhara ve civarı ile sınırlandırılmıştı. Asıl yönetime de Mangıt hanedanından Atalık Muhammed gelmiştir.⁴⁵

1747 yılında Türkistan tarihinin seyrini değiştirecek önemli bir hadise meydana gelmiştir. Bu yıl Nadir Şah, yeğeni Ali Han tarafından düzenlenen bir suikast neticesine öldürülmüştür. Böylece Buhara hanlığı Safevi nüfuzundan kutrulmuştur. Nadir Şah'ın öldürülmesi Muhammed Rahim'e de beklediği fırsatı vermiştir. Bir süredir hanlığı hâkim olmak isteyen Muhammed Rahim hemen harekete geçmiş ve Ebu'l Feyz Han'ı tutuklatarak hapse attırmıştır. Ama bu olay Muhammed Rahim'in onun serbest kalmasını isteyenlerin tepkisi ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bunun

⁴³ Ünal, "Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Halığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)", 11.

⁴⁴ Özeydin, "Canoğulları", 154.

⁴⁵ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 523. Atalık, Türk devletlerinde yönetici çocuklarına öğretmenlik ve danışmanlık yapan devlet görevlilerine verilen isimdir. Atalıkların pozisyonu Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda, Şibânî hanedanı sonrası, tahta geçen Astarhan hanedanı devrinde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1. Baskı, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009), 51.

neticesinde Muhammed Rahim, Ebu'l Feyz'i öldürmüştür. Akabinde sırası ile Abdülmümin ve Ubeydullah, Han olmuşlardır. Ancak bunlar birer kukladan öteye gidememiştir. Sonunda Muhammed Rahim 1756 senesinde kendisini Han olarak ilan etmiştir. Böylece Buhara'da Mangıtlar hanedanı dönemi fiilen başlamış oldu. Onlar, Maverâünnehir'in Timurlulardan Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedan oldular ve Buhara 1920 yılına kadar onların yönetiminde kalmıştır.⁴⁶

Mangıtlar devrinde Buhara Hanlığı iktidarına sırasıyla Cani Muhammed (1601-1603), Baki Muhammed (1603-1605), İmamkulu Han (1611-1642), Nezir (Nadir) Muhammed (1642-1645), II. Abdülaziz Han (1645-1681), Subhan Kulu Han (1681-1702), II. Ubeydullah Han (1702-1711), Ebu'l Feyz Han (1711-1747), II. Abdülmümin Han (1747-1751), III. Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756), Ebu'l Gazi Bahadır Han (1757-1785) gelmiştir.⁴⁷

Canogulları en kudretli zamanlarında Buhara, Semerkand, Belh ve Fergana'ya hâkim olmuşlardır. Sünni bir hanedan olan Canogulları zamanında Fars dili ve kültürü de etkili olmuştur.⁴⁸ Buna ek olarak 18. yüzyılın genel bir tanımı yapılmak istenildiğinde siyasi, iktisadi ve kültürel çürüme döneminin başladığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

1.2.3. Mangıtlar Devri (1753-1920)

Moğolların Gizli Tarihi ve *Camii't- Tevarih* eserlerinde “Manghud” şeklinde geçen Mangıtlar, Moğolların Nirun koluna mensup kabilelerden biridir.⁵⁰ Moğolların efsanevi atalarından olan Alankoa'nın oğlu Nirunlar'a bağlanan Mangıtların ataları, Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü olan Caksunun Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğluna dayandırılır.⁵¹ Mangıtlar, Cengizhan dönemine kadar Tayciyutlar ile birlikte yaşamışlar, Uru'ud kabilesinin ayrılmasının ardından bir grup Mangıtlar'da Camuha'dan ayrılıp Huyuldar'ın

⁴⁶ Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 60-61.

⁴⁷ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 523.

⁴⁸ Özeydin, “Canogulları”, 155.

⁴⁹ V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, C. 1, (Leiden: E. J. Brill, 1962), 66.

⁵⁰ Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 75; Yu. Bregel, “Mangıt”, *El²*, Vol. 6, (Leiden: 1991), 417; Hayrunnisa Akbıyık, “Mangıtlar”, *DİA*, C. 27, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 570-571; Vadim V. Trepavlov, *The Formation and Early History of the Manghit Yurt*, (Indiana: 2001), 4.

⁵¹ Akbıyık, “Mangıtlar”, 570-571.

önderliğinde Cengizhan'a katılmışlardır.⁵² Cengiz Han ile beraber hareket eden bu Mangıt grubu, muharip olarak görülüyor ve muharebelerde en önde kullanılıyorlardı. Cengiz, Tayciyutlar'ı mağlup ettikten sonra onların yanındaki Mangıtların çoğunu öldürttü ve bir kısmını da Codi Noyan'a verdi. Cengiz'in ardından Moğol uluslarının bünyesinde bir miktar Mangıt olsa da bunlar daha çok Cuci ulusu içinde, Altın Orda Devletinin sahasında etkili olabildiler. Burada sadece kabile yapılarını korumakla kalmayıp diğer göçebe Türk toplumlarıyla birleşerek kendilerini Türk saymaya başladılar. Kabilenin İslamiyet'i kabulü de bu sıralarda gerçekleşmiş, Mangıtların meşhur beyi Edige'nin atası Baba Tükles'in bu konuda önemli katkıları olmuştur.⁵³

Kongratlar Hive'de, Mangıt'te ve Buhara'da yönetimi devraldı. İlk kez, bu hanedanlar Cengiz'in soyundan değil, Cengiz ordusunun soyundan geliyorlar. Bu değişimdeki temel faktörün Nadir Şah'ın bölgede önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkması olduğu söylenebilir.⁵⁴ Olayların detayına geçmeden önce Mangıtlar hakkında u şekilde bilgiler mevcuttur: Buhara Emirliği'ndeki 28 Özbek aşiretinin en büyük çoğunluğuna sahip olan Mangıtlar daha çok Buhara ve Karşı civarında yaşıyorlardı. Hanedanın ailesi de Tuk olarak bilinen Mangıtların kabilesinden geliyorlardı.⁵⁵

XVI. Yüzyılın ilk döneminden itibaren Türkistan coğrafyasında aktif rol oynayan Mangıtlar, başlangıçta bağımsız bir yapı oluşturamamış olsalar da Şibani ve Astarhan hanedanlarının idaresinde Buhara'da önemli görevler almışlar ve daha sonra yönetimi devralmışlardır. Bu durum Astarhan hanedanı ve 1920 yılına kadar süren Mangıtlar Dönemi olarak adlandırılan dönemi başlattı. Cengiz Han döneminde Tayciyutlarla birlikte yaşayan bir Moğol aşireti ortaya çıktı. Cengiz ordusuna katılan ve savaşın en önemli savaşçısı olarak anılan bir kabileydi. Cengiz Han'dan sonra, tüm Moğol milletleri arasında yer alan Mangıt, ağırlıklı olarak Cuci ulusu ve Altınordu'da aktifti. Zamanla yaşadıkları Türk toplumu ile birleşerek kendilerini Türk olarak görmeye başladılar. XV. Yüzyılın sonunda isimlerini değiştirdiler ve Nogai adını aldılar. Ordulara da bu isim verildi.⁵⁶

⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 62.

⁵³ Alan, "Mangıtlar", 570-571.

⁵⁴ Hatunoğlu, "Altın Orda Devleti", 496.

⁵⁵ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, İngilizce'ye çeviren Baron Clement A. De Bode, (London, 1845), 79.

⁵⁶ A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasar Eren, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 132.

Mangıtların Moğolistan'dan Deşt-i Kıpçak bölgesine göçlerinin ve Altın Orda'nın bir parçası haline gelişlerinin tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. İlk olarak Buhara çevresine geldikleri, Özbek Han (1312-1341) döneminde bu bölgede bulundukları düşünülmektedir. Özbek Han'ın ölümünün ardından Deşt-i Kıpçak dolaylarına gelen Mangıtlar, 1360'lı yıllarda Kıyat Mamayla birlikte hareket ederek ilk defa Kırım çevresine inmişler, fakat Mamay'ın Toktamış Han tarafından öldürülmesinin ardından bölgeden uzaklaşmışlardır. Mangıtların Altın Orda Devleti içerisinde giderek artan siyasi önemini gösteren isimse Edige'dir. Ak Mangıtların lideri olan Edige, ölene dek Altın Orda'nın siyasi tarihinde önemli bir role sahip olmuş, tahta çıkacak kişiyi belirleyecek güce erişmiştir. Edige döneminde Yayık, Emba ve İdil nehirleri arasındaki bölge Mangıtların hayat sahası oldu. Edige'nin öldürülmesinden sonra oğullarından Gazi, Mansur ve Nevruz Moskova'ya, Nureddin ve Keykubad ise Tura vilayetindeki Başkurtlara sığındılar.⁵⁷ Babasının ölümünden bir süre sonra beylerbeyi olan Mansur, Hacı Muhammed Oğlan'ı hanlık makamına getirmiş, böylece Altın Orda Devletindeki Beylerbeylik makamı Edige ailesinde kalmıştır. Mansur daha sonra hanlığın başına getirdiği Barak Han tarafından ortadan kaldırılmış, kardeşleri Gazi ve Nevruzsa Küçük Muhammed Han'ın yanına kaçmışlardır. Barak Han'ın öldürülmesinin ardından yerine geçen Küçük Muhammed Han dönemindeyse Edige soyu tekrar beylerbeylik makamında bulundu. Edige'nin ardından gelen Mangıt beyleri de Edige ile Toktamış Han arasındaki mücadeleyi devam ettirmiş ve Toktamış'ın soyundan olanlara karşı düşmanca politika izlemişlerdir. 1420'li yıllardan itibaren Edige'nin soyundan gelenler tarafından kurulan Mangıt Ordası sınırları ile teşekkül etmiş, fakat Mangıt Beyleri Altın Orda hanlarına bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Mangıtlar, Altın Orda'nın çöküş sürecinde de faal rol oynamışlar ve 1481 yılında Altın Orda hanı Ahmed b. Küçük Muhammedi ortadan kaldırmışlardır. Bu zaferle birlikte Volga'nın aşağı yakasında hâkimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Mangıtlar, 1490'lı yıllarda Musa b. Vakkas'ın önderliğinde Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa'da hüküm süren bağımsız siyasi güçlerden biri haline gelmişler, Musa Mirza'nın liderliğindeki Nogay Ordası'nın bağımsız hale gelmesiyle de Nogay Ordası Mangıtları ve Büyük Orda'nın Mangıtları olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.⁵⁸

⁵⁷ Vadim V. Trepavlov, *The Formation and Early History of the Manghit Yurt*, (Indiana, 2001), 6-16.

⁵⁸ Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım*, 76-77.

Mangıtlar, XVI. Yüzyılla birlikte Türkistan siyasetinin de önemli figürlerinden biri haline gelmiş ve Buhara Özbek Hanlığında, Şeybaniler ile Astrahaniler (Caniler) hanedanlarının dönemlerinde önemli görevler üstlenmişlerdir.⁵⁹ Timur Devleti'nin yıkılışının ardından ortaya çıkan hanlıklar döneminin mahsullerinden biri olan Buhara Hanlığı, Türkistan siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık 400 yıllık ömründe üç hanedan gören hanlık, ilk olarak Şeybani hanedanı tarafından XVI. Yüzyılın başından sonuna değin yönetilmiştir.⁶⁰ Kardeşi Abdulmumin'in öldürölmesinin ardından tahta geçen II. Pir Muhammed Han'ın (1598-99), hanlığın başına geçişinden birkaç ay sonra Buhara'da bazı karışıklıklar çıktı.⁶¹ II. Pir Muhammed, emirleri tasfiye etmeye yeltenince Şeybanilerin anne tarafından akrabası olan Caniler'in kurucusu Baki Muhammed'in müdahalesiyle karşılaşmış ve yapılan savaşta (1599) bozguna uğrayarak hayatını kaybetmiştir. Böylece başta Buhara Hanlığı olmak üzere Türkistan'daki Şeybani hükümlranlığı sona ermiş ve hâkimiyet Canilerin eline geçmiştir.⁶²

Buhara'daki Mangıt hanedanının yönetimi, Hind Seferi'nden sonra Nadir Şah'ın gözünün Hive ve Buhara'da peş peşe gelen olaylarla başladı. XVIII. Yüzyıl boyunca Buhara ve Hive arasındaki mücadeleler Buhara Devleti'nin gücünü ve ekonomisini büyük ölçüde yıprattı. Ebu'l Feyz döneminde Buhara Hanlığında bağımsız bölgeler oluşmaya başladı. Aslında, Fergana, Buhara Hanlığından tamamen ayrıldı. Bunlardan dönemin atası Muhammed Hâkim Bey, Ebu'l Feyz'in zayıf karakterinden dolayı yönetimde önemli rol oynadı. Özbek soylular arasında çıkan kargaşa istikrarlı bir şekilde büyüdü ve Mangıt ve Kenges aşiretleri arasındaki mücadele ciddi bir düzeye ulaştı.

Kenges aşiretinden İbrahim Bey'in damadı hanlığını ilan edip ardından Semerkant'ı işgal ederek Buhara'ya yürüdüğü ve başarısız olunca Kazak aşiretlerinden yardım istemesi durumu daha da gerginleştirdi. Nadir Şah ise bu karmaşık durumdan yararlanarak Buhara'ya sefere çıktı. Bunu duyan Ebu'l Feyz, direnecek gücü olmadığı için kendisine sadakat beyan etmeyi düşünüyordu. Öte yandan, beklenmedik bir şekilde Hokand, Andijan ve Namangan'dan Özbek lordlarının desteğiyle savaşmaya karar verdi. Özbek aşiretlerinin desteğini alan Ebu'l Feyz, Nadir Şah ile Zerefşan'ın kenarında

⁵⁹ Muhammed Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, 781.

⁶⁰ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara-Afganistan-Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu", *Bilig*, S. 75, (Aralık 2015), 130.

⁶¹ İsmail Türkoğlu, "Şeybaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, (İstanbul 2010), 45-47.

⁶² Türkoğlu, "Şeybaniler", 45-47.

karşılaştı ancak bu karşılaşma ağır bir yenilgiyle sonuçlandı. Bu başarısızlığın ardından Ebu'l Feyz, Nadir Şah'a bağlılığını bildiren bir mektup gönderdi. İki ülke arasındaki barış antlaşmasına göre Amudriah'ın Buhara eyaletinin güney sınırı olmasına karar verildi. Ayrıca Nadir Şah, Ebu'l Feyz'in bir kızıyla evlenmiş ve Cengiz ailesiyle kan bağı kurmuştur. Nadir Şah, resmi olarak Ebu'l Feyz'i tahta bırakmış olsa da pratikte yetkileri ata düzeyindeydi. Bu yenilgi ile Ebu'l Feyz, hanlık'ın içine düştüğü zor duruma rağmen kendini içmeye ve eğlenceye adamaya başladı. Hâkimiyetinin son döneminde Mangıt aşiretinin temsilcisi Hüdayaroğlu Muhammed Hâkim Bek Atalık kontrolü ele aldı.⁶³

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara yeniden Astarhan hanedanı tarafından ele geçirilse de Mangıtlar iktidar mücadelesini kazanarak bir dönem başlattı. Böylece, Buhara'daki Hanlık yönetimi şimdi Emirlikle geri döndü. İsimleri önemle anılması gereken iki lider, hükümdarlıkları sırasında Buhara'yı devralan Mangıt reisleri arasındadır; Muhammed Hekim ve oğlu Muhammed Rahim'dir.⁶⁴ Çünkü Muhammed Rahim'e emir-i kebir veya büyük emir unvanı verildi. Muhammed Rahim, Nadir Şah tarafından birlikleriyle birlikte hizmet vermek üzere Horasan'a gönderildi. Nadir Şah'ın üstün başarısıyla güvenini kazandıktan sonra 1745'te Buhara'ya döndü ve Nadir Şah'ın desteğiyle Kuşbegi olarak atandı.

Nadir Şah'ın ölümü ile ilk işi Mir Arap Medresesi'nde saklanan Ebu'l Feyz'in öldürülmesi oldu. İktidarı ele geçirmek isteyen Rahim, başlangıçta tahta oturmaktan çekindi ve Abdul Feyz'in öldürdüğü 9 yaşındaki oğlu Abdulmumin'i göstermelik olarak tahta çıkardı. 1785'te Muhammed Rahim, Astarhan hükümdarlarının başı çekmesine rağmen, devletin işlerini ataların göreviyle yöneten asıl kişiydi. Hanların isimleri sadece resmi kararnamelerde ve parada geçiyordu. Bu dönem hanları "kukla hanları" olarak adlandırılır. Rahim 1756-1757 yılları arasında Hisar'a iki sefer düzenledi. Hanlığın egemenliğinin zayıflamasından sonra Hisarlar, yüzlerce yıldır Buhara Han'ın koruması altında yaşamaktadır. Bundan sonra Muhammed Rahim kaleyi tamamen işgal etti ve rakip Özbek kabilesini Buhara'nın merkezine yerleştirdi. Son Astarhan Han'ın Ebu'l Gazi Han'ın saraydan çıkarılmasıyla hanlık resmi olarak Mangıt'e geçti. Mangıt

⁶³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 567. Buhara'daki Mangıt sülalesi 17. yüzyıldan beri atalık olarak görev yapmaya başlamışlardır. Bkz. Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, (Cambridge: Harvard University Press, 1968), 5.

⁶⁴ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 237, (İstanbul: Kasım-Aralık, 2018), 147-148.

hanedanının gelişi 1785 olarak kaydedildi. Bu zamana kadar Muhammed Rahim ve Danyal Biy⁶⁵, atalarından kalma nitelikleriyle Buhara'yı gerçek bir han tarzı ile yönetmiş olsalar da Mangıt resmi olarak kontrolü 1785'te ele almıştı. Buhara'daki egemenlik Rus işgaline kadar sürmüştür. 1785'te Canilerin resmiyetteki son hükümdarı Ebulgazi Han'ın saraydan çıkarılıp sıradan bir vatandaş gibi yaşamaya maruz bırakılmasıyla da hanlık resmen Mangıtların eline geçmiştir. Bu tarihe kadar Buhara Hanlığı olarak bilinen devlet, Mangıtların iktidara gelişinin ardından "Buhara Emirliği" olarak anıldı. Mangıtlar, Rusların işgaline kadar (1920) Buhara Emirliği'nde iktidarda kalmıştır. 1785 yılından sonra sırasıyla Emir Şah Murad (1785-1800), Emir Haydar (1800-1825), Emir Hüseyin (2,5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasurullah (1827-1860), Emir Muzaffer Han (1860-1885), Emir Abdulahat Bahadırhan (1885-1910) ve Emir Sait Alim Han (1910-1920) tahta çıkmışlardır.⁶⁶

1.2.3.1.Mangıtların İlk Dönemlerindeki Siyasi Gelişmeler

Mangıt hanedanının Buhara'daki ilk hükümdarı Şah Murad 1741'de doğdu. Eğitimiyle doğrudan ilgilenen babası Danyal Biy ona zamanının önemli bilim adamlarından ders aldırdı. Bunun da etkisiyle vaktinin çoğunu din işleri ile geçiren Şah Murad derviş hayatı yaşıyordu. Babası ülkeyi yönetemeyince, babasının ve devlet adamlarının tahta geçme tekliflerini defalarca reddetti. Ancak 1785 yılında babasının ölümü ile tahta çıktı ve ilk eylemi Ebu'l Gazi Han'ı Astarhan hanedanından çıkarmak oldu. Böylece Buhara'daki kural tamamen Mangıt hanedanına geçti. Murad Şah'ın güçlü dini yönü, bu dönemden bu yana Buhara'nın kaderini birçok yönden etkilemiştir. Hanlık adı terk edildi ve Buhara Emirliği adı kullanılmaya başlandı. Hanlıkların Türklere rağmen hükümdarlarının Cengiz soyundan geldiklerine dikkat etmek istemeleri önemlidir. Timur bile bu soydan gelmediği için Cengiz soyundan birini gösteri olarak tahta çıkardı ve Emir unvanı ile hükümdar olarak bulunmuştur.⁶⁷

⁶⁵ Danyal Biy'in varis olarak seçilmesi ve yönetimi konusunda bkz. Mirza Sami, *Ta'rih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*, L. M. Epifanovoy, (Moskova: 1962), 47-50.

⁶⁶ Hatunoğlu, "Buhara-Afganistan-Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu", 130.

⁶⁷ Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", 484; R. Mukminova ve G. Agzamova, "Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v.", *Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana*, haz. Alimova D. A, Rtveladze E.V., (Taşkent: Şark, 2001), 100. Şah Murad, dünyevi nimetlere düşkün olmayan, dini bütün bir insandı. Ayrıca siyasi hadisleri çözüme kavuşturmak için çok emek sarf eden birisiydi. Bkz. Francis Henry Skrine ve Edward Denison Ross, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, (Londra: Routledge, 2004), 208. Bundan başka Şah Murad dönemi siyasi olayları hakkında ayrıca bkz. Ahmed Doniş, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, çev. İ. A. Nadjafovoy, (Duşanbe: Doniş, 1967), 8 vd.; Mir Abdoul Kerim

Buradan çıkarılacak sonuç, Türkistan'da kurulan devletlerin meşruiyet kaynağının Türklerden çok Cengiz soyundan geldiğidir. XVI. Yüzyılın başında Kumanya'dan güneye doğru gerçekleşen Özbek göçleri ile yeni bir dönem başladı. Cengiz gelenekleri Şibani Han'ın (1500-1510) yönetimi altında yaşatıldı. Ancak Türkistan'da 200 yıldır devam eden Cengiz soyundan gelen gelenek ve Cengiz yönetimi terk edilmiş ve aşiret liderlerinden hanlar seçilmeye başlanmıştır. Çünkü Şah Murad kendini bir emir ilan etti. Şah Murad tahta geçtikten sonra İslami kurallar çerçevesinde bir yönetimi benimsedi. Ulema'ya saygı duydu ve adil olmaya özen gösterdi. Yönetiminin ilk yıllarını kardeşleriyle mücadele ederek geçirdi. İktidarını pekiştirdikten sonra bazı reformlara başlayan Şah Murad, babasının adına para bastı.⁶⁸ Halkın elindeki altını devlet eliyle paraya çevirerek hazineye önemli katkılarda bulundu. Vergi sistemi, yeni yasaların çıkarılmasıyla basitleştirildi.

Yasaların uygulanıp uygulanmadığı takip edildi. Bunların dışında Balkh ve Merv, Buhara Emirliği'ne katıldı. Şah Murad sade bir hayat yaşadı ve 1800 yılında Buhara'da öldü. Halkının takdir ettiği bir hükümdar oldu. Bilime önem veren Şah Murad döneminde medrese mezunlarının sayısı 30.000'i geçti.⁶⁹ Şah Murad, halkının kötü alışkanlıklardan kurtulması için tütün, şarap gibi zararlı alışkanlıkları yasaklamıştır. Buhara'da Reisü's-Şer'iyye adlı kurum tesis ederek halkının ahlak kurallarını kontrol etmiştir. Sık sık bu nedenle denetimler yaptırmıştır. İslam dininin kurallarına uymayanlar ise ağır şekilde cezalandırılmıştır.⁷⁰ Halkına zarar veren bütün mekânları da kapatmıştır.⁷¹ Şah Murad, askeri alanda da pek çok yenilikler gerçekleştirmiştir. Arazi vergilerinden elde etmiş olduğu para ile asker ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ordu sayımları düzene sokulmuştur. Böylece usulsüzlüklerin ve karışıklığın önü alınmış oldu.⁷² Şah Murad'ın 1800'deki ölümünden sonra yerine oğlu Emir Haydar geçti. Babasının yolunu takip etti ve dini bir hayatı tercih etti. Buhara hanları arasında Seyit sıfatını ilk kullanan

Boukhary, *Histoire de L'asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, çev. Charles Schefer, (Paris: E. Leroux), 121 vd.; Arminius Vambery, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H. S. King, (Londra: 1873), 348; Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", 143-146.

⁶⁸ Hatunoğlu, 'Buhara Hanlığı', 499.

⁶⁹ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 567.

⁷⁰ Skrine ve Ross, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, 208.

⁷¹ John Malcolm, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, C. 2, (Londra: Printed for John Murray, 1829), 162.

⁷² Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 207.

hükümdar olması açısından önemlidir. Bunun arkasında Ebu'l Feyz Han'ın kızı Astarhan Han'ın annesi tarafından kan bağıını siyasette güç olarak kullanma arzusu vardı.⁷³ Böylece ulema ve dini çevrelerin desteğini istedi. Dikkat edilmesi gereken nokta, Cengiz soyundan gelmek bu zamana kadar meşruiyet açısından önemliydi, Mangıt ile meşruiyet “Seyitlik” üzerine kurulmaya başlandı. Bu noktada vurgulanması gereken konulardan biri de tüm Türkistan'ı tek elde birleştirmek için gerekli şartlara sahip tek hanedanın Mangıt olmasıdır. Şah Murad ve oğlu Emir Haydar, güney ve güneybatı sınırlarına dikkat edilmiştir.⁷⁴ Emir Haydar'ın tahta çıkışı sırasında büyük isyanlar çıktı. Bu isyanı başarıyla bastırmasına rağmen Miyankal'daki Özbek aşiretleri arasındaki isyan 1821-1825 yılları arasında istikrarlı bir şekilde büyüdü. Bunlar, Transoxiana'yı her zaman tehlikeye atan 7 kabileydi. Hitai ve Kıpçak Türklerinden oluşan bu aşiretlerin isyanı uzun sürdüğünde Emir, isyancılara 1825'te dokunulmazlık verileceğini söyleyerek olayları yatıştırdı.⁷⁵

Ancak Emir Haydar'ın ülkeyi birleştirme hedefleri bu kargaşadan dolayı akıllarda kaldı. Emir Haydar'ın çok dindar bir kişiliği vardı, İslami kurumlara hamilik yaptı. Buhara'ya “Tarhan” unvanını verdi ve halkını vergiden muaf tuttu.⁷⁶ Emir Haydar'ın zamanı iç karışıklık ve isyanlarla geçti. 1826'daki ölümünden sonra oğlu Emir Hüseyin onun yerini aldı. Kardeşi Emir Ömer tahta geçmeden öldü ve en büyük kardeşi Nasrullah onun ardından tahta geçti. Kronolojik Sıraya Göre Mangıtlar Devrinde Buhara Emirliği'nin Başına Geçen Hükümdarlar; Murad Han (1785-1800), Emir Haydar Han (1800-1826), Emir Hüseyin Han (1826- 2,5 ay), Emir Ömer Han (1827- 4 ay), Emir Nasrullah Han (1827-1860), Emir Muzaffereddin Han (1860-1885), Emir Abdulahad Han (1885-1910), Emir Âlim Han (1910-1920) tahta geçmiştir.⁷⁷

1.2.3.2.Emir Nasrullah Han Dönemi (1826- 1860)

Emir Haydar'ın ikinci oğludur ve 1806 senesinde dünyaya gelmiştir. Daniş, 1967, 40. *Zafername-i Hüstrevi* eserinde Emir Haydar'ın, vefatından önce Nasrullah'ı veliaht

⁷³ Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, 500.

⁷⁴ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 213.

⁷⁵ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, 560.

⁷⁶ Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 1992), 366.

⁷⁷ Ünal, “Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Halığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)”, 16; Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 523.

tasın etmiştir.⁷⁸ Ama bu ifade büyük ihtimale doğru değildir. Nasrullah'ın veliaht olduğu büyük ihtimalle Muhammed Hekim Koşbegi tarafından yayılmıştır. Çünkü saray içerisinde Emire en yakın kişi saray odur.⁷⁹ Ayrıca Nasrullah'a taraftar, Emir Hüseyin'e de muhalifti. Asıl veliaht Hüseyin yönetime gelirse kendi gücünün elinden alınacağını düşünerek Nasrullah'ın yönetime gelmesini kendi çıkarları için daha iyi olacağına kanaat getirmiştir.⁸⁰ Emir Haydar'ın ölümünden sonra Nasrullah'ın sempatzanını koşbegi derhal Karşı'ya birini göndererek Emir Haydar'ın vefatını şehzadeye bildirmiştir. Ancak ki Buhara'da bulunduğundan sebep bunu kendi lehine kullanıp yönetime sahip olmuştur. Bunun da yönetim süresi zehirlenerek öldürüldüğünden 75 gün kadar kısa sürmüştür. Yerine de Nasrullah'ın gelmesi gerekirken kardeşi Ömer gelmiştir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Nasrullah, Hekim Koşbegi ve Ayaz Topçubaşı gibi isimlerin olduğu üst düzey yöneticilerle iyi ilişkiler içerisinde girip kendi tarafına çekmek için çabalamıştır. Bu yanına çekmeyi başardığı üst düzey yöneticilerle kardeşini yönetimden alıp 1827'de Buhara'ya hâkim olarak saltanata gelmiştir.⁸¹

Saltanata geldikten sonra Nasrullah, ilk bir yıllık süre zarfında sınırları içerisinde asayiş ve kontrolü kendi tekeline almıştır. Kendisine karşı olan kişilere karşı da kampanyalar yürütmüştür, bazılarına acımasızca cezalar vermiş hatta ordu komutanını da astırdığı söylenmektedir. *Zafername-i Hüseyinî*'nin yazarının aktardığına göre Ömer'in taraftar ve askerleri Rigistan meydanında öldürülmüş, bazı muhalifler ise kale burçlarından aşağı atılmıştır.⁸² Bazı kaynaklar Nasrullah'ın kana susamış zorlu bir insan

⁷⁸ *Zafername-i Hüseyinî: Şerh-i Hükmrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) Der Buhara ve Semerkand*, ed. Menuçehr Setudeh, (Tahran 1377), 66.

⁷⁹ Bu dönemlerde 60'lı yaşlardaydı ve çok zeki birisiydi. Nasrullah'ın etkin ve başarılı politika uygulamasından çok önemli bir yere sahipti. Bu dönemde Emir, bu nedenle iyi yönetim izlemiş ve ülke mamur bir hale gelmiştir. Bkz. Joseph Wolff, *Narrative of A Mission to Bokhara*, C. 1, (New York: Arno Press, 1970), 321-322.

⁸⁰ Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", 127.

⁸¹ Ahmed Daniş, *Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye*, Tercüme, Mukaddime ve İzahı I. A. Neçefova, (Duşanbe: İzdatel'stvo "Daniş", 1967), 38. Koşbeginden aslında Nasrullah şüphelenmekteydi. Çünkü kardeşlerini kendi çıkarı için zehirlemişti ve aynı şeyi kendisi için de yapabiliyordu. Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, İngilizce'ye çeviren Baron Clement A. De Bode, 303. Ayrıca bunun sahip olduğu varlık Emirliğin dikkatini çekmekteydi. Binden fazla kölesi, sayısız develeri atları ve koyunları bulunmaktaydı. Bundan başka, kendisinin olduğu kervanlar aracılığı ile Ruslarla ticaret yapıyordu. Bkz. Vambery, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H. S. King, 367.

⁸² *Zafername-i Hüseyinî: Şerh-i Hükmrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) Der Buhara ve Semerkand*, 80; Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükmrân-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, ed. Muhammed Ekber Aşık, (Tahran: Ayine-i Miras, 1377), 92-93.

olduğunu kaydeder.⁸³ Saltanata geldikten sonra kardeşlerine karşı da birtakım önlemler almıştır. Kardeşleri olan Zebir, Hamza ve Safder'i Amu Derya kenarında yer alan Nerzem kasabasına yollamış ve bunların muhafazası hususunda Nerzem'in hâkimini sıkıca tembihlemiştir. Bir süre sonra da bu kardeşlerin öldürüldüğü yönünde iddialar da bulunmaktadır.⁸⁴

Nasrullah saltanatı döneminde Şehrisebz'e 32 sefer düzenlemiş ve 1856 yılında da kendi yönetimine dâhil etmiştir. Nasrullah'ın muhalifleri ile olan mücadelelerinden kaynaklı olarak ortaya çıkan boşluktan istifade etmek isteyen kabileler Çerağcı Kasabası'nı ve Cizak ve çevresini ele geçirmiştir. Belh valisi Seyyid Parsa Nakib isyan etmiş ve Meymene, Çibarğan ve Bedahşan'ı ele geçirmiştir. Bu olaydan sonra 1828'de Emir, ilk kez Şehrisebz üzerine sefere çıkmıştır. Çerağcı'ya vali olarak atayan Nasrullah, evvelinde burayı ele alan Danyal Biy Atalık'ın ölmesinden sonra elini güçlendirmiş, atalığın kızı ile evlenmeyi de reddetmesinden dolayı intikam almak ve şehri zapt etmek maksadı ile 1836 da tekrar sefer düzenlemiştir. Bu seferde de bir başarı elde edememiştir. Bu başarısızlık Şehrisebz, Yekebağ hâkimlerinin rahat bir şekilde toprakları yağmalamasının önünü açmıştır. Nasrullah bu durumun önüne geçmek için 1844 yılında Çerağcı bölgesinde karargâh kurmuş ve bu sefer başarı elde etmiştir. Bir daha isyan edilmemesi üzerine söz verilmesinden sonra eski hâkim Nasrullah tarafından görevine tekrar getirilmiştir. Ancak Şehrisebz hâkimi sürekli olarak isyanlarda bulunmaya devam etmiş ve bu durum da her yıl Nasrullah'ın birkaç ay sefer düzenlemesine neden olmuştur. Bütün bu durumlar maddi açıdan büyük kayıplara yol açmıştır. Çünkü gelirlerin büyük bir kısmı bu seferlerin yapılmasına harcanmaktaydı. 1850 yılında Şehrisebz hâkimi vefat etmiş yerine kardeşi İskender Dadhah gelmiştir. Bu dönemde de Nasrullah buraya sefer düzenlemeye devam etmiştir. 1856 yılında yapılan seferle de şehir ele geçirilmiştir. Halkın dayanacak kudreti olmadığından dolayı teslim olmak zorunda kaldığından şehir ele geçirilmişti. İskender de teslim olmuş ve huzurun istikrarı için Buhara'ya gönderilmiştir.⁸⁵

Nasrullah, sert kişiliği ile tanınıyordu. 1841 yılına gelindiğinde ise Nasrullah, Hokand Hanlığı üzerine bir sefer düzenlemiş, başkenti alt üst etmiş ve Hokand Hanı

⁸³ Şeşen, "Buhara", 366.

⁸⁴ Burnes, *1834 Travels Into Bokhara Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; Also Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor*, C. 2, 361.

⁸⁵ Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", 131.

Muhammed Ali'yi öldürtmüştür. Belh, Meymene, Kunduz, Şibarğan, Belh, Mezar-ı Şerif'in yöneticileri merkezden bağımsız bir şekilde davranmaya başlaması neticesinde Meymene, Belh, Şibarğan yöneticileri tutuklanmıştır. 1849 yılında da Afganların Belh ve civarına sefer düzenlemeleri engellenememiştir. Afganların varlığından sonra Buhara Emirliği'nin sınırlarında daralmalar meydana gelmiştir. Çünkü Afganlar, Afgan Türkistan'ı denilen bölgeye hâkimdiler. Hive sınırına kadar sınırları çekilen Buhara Emirliği hâkimi Nasrullah'ın politikaları Özbek beylerini rahatsız ediyordu. Bu nedenle yapılan bir suikast neticesinde Nasrullah öldürülmüştür. Yerine de 1885 yılına kadar yönetimde kalacak olan Muzafferredin gelmiştir. 1865 yılında da Hokand üzerine sefere çıkmıştır. Karakteri, yeteneksizliği ve bencil kişiliği yüzünden 1868 yılında Ruslara girmiş olduğu mücadeleyi kaybetmiştir ve bu süreçten sonra Buhara hanlığı Ruslara tabii olmuştur.⁸⁶

1.2.3.3.Mangıtlar Devri Son Dönem Gelişmeler

Emir Nasrullah'ın öldürülmesinden sonra yönetime oğlu Muzafferiddin gelmişti. Bu dönemde Buhara Emirliği için zor bir dönem olmuştur. Babası zamanında gerginleşen ilişkiler bu dönemde daha da kötüleşmiştir. Buhara Emirliği bu dönemde Rusya'ya karşı bir devlet oldu. Rusların İngilizlerle olan çatışmaları bu dönemde iyice şiddetlendi. Ruslar, Hindistan'a yakınlaşmak istemiş ve bu nedenle de Ruslar Buhara Emirliği'nin işgalini düşündüler. Buhara'nın ekonomik potansiyeli ve Kabil, Keşmir, Herat'a giden Rus malları için köprü vazifesi olması senebiyle Taşkent'in işgal edilmesinden sonra Buhara'ya yönünü çevirmişlerdir. Türkistan Genel Valiliğine 1867 yılında atanan Kauffman'ın temel amacı Türkistan topraklarını Ruslara sahil etmektir. Önce Hokan Hanlığı alındı ardından da sıra Buhara Hanlığına geldi. Emir Muzafferredin sürekli olarak Ruslara karşı savaşa da bir başarı elde edemedi. Bu nedenle de Amu-Derya hâkimiyetinden vazgeçti. Emirliğe bağlı bazı topraklar işgal edilmişse bile Hokand'ın hâkimiyete girmesi ile sınırlar genişlemiştir.⁸⁷

1866 senesinde Ruslarla Buhara Emirliği arasında meydana gelen mücadelede Buhara Emirliğinin 45 bin askeri bulunmaktaydı. Ancak Emir mücadeleye en fazla iki saat dayanabildi, sonrasında silahlarını ve mallarını bırakarak kaçmıştır. Yenilginin nedeni ise Han'ın ordusunun esas askeri gücünün suçlu ve sabıkahlardan meydana

⁸⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 30-31.

⁸⁷ Şeşen, "Buhara", 367.

gelmesi, geri kalan halkın ise düzensiz fırkalarla bir kuvvet oluşturması ve başlarında bulunacak bir komutanın bulunmamasıydı. Bu duruma ek olarak Rus ordusunun top atışlarının etkili olması da etkendi. Burada meydana gelen mücadelede 5 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Buhara Hanlığı barıştan yana olmasına rağmen Ruslar Uratepe ve Cizak'a kadar olan yerleri almak istiyordu. Ruslar, 1865 yılında step komisyonu tesis etmişti. Bu komisyonun amacı da işgal edilen Türkistan topraklarının yönetiminde karar kılmaktı. Rusya'nın Türkistan'daki askeri işlerini takip etmek için Taşkent'te Valilik tesis edildi ve valiliğe Kauffman getirildi. 1868 yılında Semerkand'a saldıran Kauffman barış isteklerini kabul etmedi.⁸⁸ Emir, Semerkand kapısına gelen Rus ordusuna karşı gelmek istemeyince ulemadan ve halktan büyük tepki gördü. Azledilmek korkusu yüzünden savaşmak zorunda kaldı ama başarılı olamadı. Bu nedenle de Rusların isteklerini koşulsuz kabul etmek zorunda kalmıştır. 1866 yılında İcrar Savaşı, 1868 yılındaki Zirebulak Savaşı ile Muzaffereddin topraklarını kaybetti. Muzaffereddinden sonra da yerine oğlu Abdulahad (886-1910) yönetime geçmiştir.⁸⁹

1.2.3.4.Buhara Hanlığı'nın Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu

Geçmişten günümüze genelde Türkistan özelde Buhara, daima Rusların ilgi alanındaydı. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar bölgenin süper gücü olmaya çabalayan Rusya için Türkistan'ın tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı kaynaklarının bulunması ve bölgenin merkezi konumda bulunması stratejik önemini arttırıyordu. Bu nedenden dolayı Türkistan elde edilmeliydi. Siyasi otoritesi ve askeri gücünden aldığı emerjiyi ekonomik gücü ile birleştiren Rusya'yı Rusya yapan en mühim özelliği içinde bulunduğu haritayı iyi tanıması ve kendi isteği gibi şekillendirebilecek gücü kendinde bulabilmesiydi. Türkistan yüzölçümü bakımından oldukça geniş ve verimli arazilere sahip olması Rusların ilişkilerini sadece toprak alma siyaseti üzerine değil hem ekonomisini güçlendirmek hem de Hristiyanlığı bölgede yaymak üzerine kurgulamasına neden oldu ve Rusya, bu hedefleri doğrultusunda adım adım yol aldı.⁹⁰

Rusların Taşkent ve Hokand'ı ele geçirmesinden sonra Rusya ile Buhara arasında Taşkent'ten Akmesic'e kadar uzanan ortak bir sınır oluşumuna neden olmuştu. İran, Buhara gibi devletlerin desteği sayesinde Ruslar ancak Pencap bölgesine kadar

⁸⁸ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, 507.

⁸⁹ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 568.

⁹⁰ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 16.

ilerleyebilmişlerdi. Ancak İngilizler, mükemmel donanımlı ve disiplin içindeki ordusu ile bile umutsuz bir girişimden başkası olamayacağını düşünüyorlardı.⁹¹ Rusya, Taşkent'teki fetihlerini bitirinceye kadar Buhara Hanlığını olabildiğince savaşın dışında tutmaya çalışmıştır. Hatta Hive ve Hokand Hanlıklarından uzaklaştırabilmek maksadı ile Buhara'ya asker desteğinde de bulunmuştur.⁹² Buhara ile iyi anlaşma yoluna gitmelerinde siyasi çıkarların yanı sıra ticaretten ortak olarak faydalanmak vardı. Çünkü Buhara, Herat, Kabil ve Keşmir'e giden malların geçiş güzergâhında yer almaktaydı. Ayrıca Buhara Ort Asya toplumları arasında en dindar ahalinin yaşadığı bölgeydi. Bu nedenle Ruslara karşı topyekûn bir mücadelenin ocağı haline gelebilecek potansiyele sahipti.⁹³ Bunlara ek olarak Buhara geçmişten beri Orta Asya'nın politik merkeziydi. Hanlıklar tehdit altında oldukları vakitte Buhara'dan yardım talep etmekteydiler. Taşkent'in Ruslar tarafından ele geçirilmesi Buhara ile Hokand arasındaki mücadelesinin sonra ermesi demekti. Ancak Ruslara göre, Buhara Hanının Hokan Hanlığı'na mücadelesi bu süreçten sonra hanlığın iç meselesi halinde telakki edecekti. Buhara Emiri Muzaffereddin, 1865'te Rusya'dan Taşkent'ten çıkmaları gerektiğini söylemişti. Ancak Rus General Çernayev bu duruma olumsuz cevap vermesinin yanı sıra birtakım yaptırımlar da uygulamıştır. Taşkent kazası içerisinde yer alan Buharalı tüccarları tutuklatmış ve mallarına el koydurmuştur.⁹⁴ Emir Muzaffereddin bu durumu hala Rusya ile diplomatik yollarla çözmektan yanaydı. Buhara tarafından yönderilen elçilik heyeti yolda Ruslar tarafından alıkonuldu. Bir saatten fazla alıkonulmaları halinde Buhara saldırıya geçeceğini bildirmişti ancak iki taraf arasında çıkan elçilik heyeti meselesi yüzünden çatışmalar meydana gelmiştir. Ruslar ufak tefek şeyleri sorun ederek Buhara kuvvetlerine saldırmış ve Buhara kuvvetleri Rusların ani baskınları ve top ateşleri neticesinde mağlup edilmiştir. Hocent'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından Buhara Emiri Muzaffereddin Rus elçilik heyetini serbest bırakarak barış teklifinde bulunmuştur. Ne yazık ki Rusların ağır şartlar sunduğu

⁹¹ "The Russians in Assia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

⁹² Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1990), 38.

⁹³ "Russia and Bokhara", *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 276.

⁹⁴ Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, çev. Erkut Göktan, (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu, 1984), 11-12.

anlaşmadan bir netice alınamamıştır.⁹⁵ Bunun üzerine Hindistan’dan, İngiltere’den Osmanlı’dan yardım talep eden Buhara hanı, içinde bulunduğu durumu onlara anlatmıştır. Ancak istediği yardımı alamamıştır.⁹⁶

General Kaufman’ın göreve gelmesi ile yeni bir süreç başlamış ve Semerkant için hazırlıklar tamamlanmıştır. Semerkant, Buhara topraklarındaki son savaş olacaktı. Bütün güçleri ile direnen Buharalılar, şehri korumayı başaramadılar. Semerkant artık Rusların elindeydi. ⁹⁷ Rusların ilerleyişi durmayınca Buhara emiri onlarla anlaşmak zorunda kalmıştır. 1868 yılında yapılan anlaşmadan sonra Buhara, topraklarının yarısından fazlasını kaybetmiş oluyordu. Bundan başka, Buhara toprakları Rus ticaretine açık olacak ve Buhara savaş tazminarı verecekti. Yani Buhara Hanlığı artık Rusya’nın vassalı durumundaydı.⁹⁸

⁹⁵ “The Russians in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868, s. 155; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İ.Ü. Basımevi, İstanbul 1990, s. 76; “Bokhara News”, *Allens Indian Mail*, 16 Sept 1868, s. 917.

⁹⁶ Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, Bloomington 2007, ss. 21-22

⁹⁷ “The Russians in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868, s. 155

⁹⁸ Ahad Andican, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul 2009, s. 232

İKİNCİ BÖLÜM

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Hayatı

1830 yıllarda Orenburg askeri Valisi Perovskiy'in has adamı olan V. Vitkeviç tarafından hazırlanan Rus arşivinde muhafaza edilen ve Buhara hanlığı hakkında bilgi içeren “Zapiska, Sostavlenaya po Rasskazam Orenburgskogo Lineynogo Batalona No: 10 Praporşçika Vitkeviça Otnositelno Puti ego v Buharu i Obratno” başlığı ile hazırlanan rapor Buhara Hanlığı hakkındaki durumu ayrıntıları ile ortaya koymaktadır.⁹⁹

Parlak ama trajik kaderi olan bir adamdı. I. V. Vitkevich hakkında çok az bilgi veya belge günümüze ulaştı. Bu nedenle, Orenburg askeri valisi V. A. Perovsky'nin Dışişleri Bakanlığı'na Asya Dairesi Başkanı K. K. Rodofinikin'e yazdığı 14 Haziran 1836 tarihli mektubunu akla gelir. Bu mektup erken ve zamansız vefat eden bu gezgin ve diplomatın karakterini tanımamızı sağlamaktadır. Mütevazı ve utangaç bir kişiliktir. Çocukken yaptığı bir şakadan dolayı siyasi suç diye on beş yıl bir suçlu olarak cezalandırıldı ve Orenburg hattında uzak bir garnizona sürgün edildi. On yıldan fazla askerlik yapan Vitkevich bir süre asker olarak görev yaptı ve bu mesleği zayıflıkları alan bir subayın himayesinde gerçekleştirdi. Buna rağmen sadece ruhunun saflığını ve asaletini korumakla kalmadı aynı zamanda kendisini de geliştirdi. Doğu dillerini iyi bir derecede öğrendi. Bozkırlara o kadar aşina oldu ki, Orenburg bölgesi var olduğu zamandan beri, henüz Horde'un tüm ayrıntılarını ve çıkışlarını onun gibi çok iyi bilen bir kişi olmadığı kesin olarak söylenebilir.¹⁰⁰

⁹⁹ Dinçer Koç, “XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul: Aktif Matbaa, 2017), 77. 61-91.

¹⁰⁰ I. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, (Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı İzd. “Nauka”, 1983), 12

I.V. Vitkevich, işini bilen, akıllı, zeki, yazmak ve konuşmakta yetenekli pratik bir kişiydi. Bozkırları ve milletler arası ilişkileri iyi bilen bir kişidir.¹⁰¹

Bir Kazak memurunun Buhara'daki maceraları arasında, rapora yansıtılmayan ancak Vitkevich'in tüm kaderi üzerinde iz bırakan bir tanesini vurgulamakta fayda var. Buhara'da Afganistan Emiri'nin büyükelçisi Dost Muhammed Han ile görüşerek onun Orenburg'a gitmesine yardım etti. Nisan ayının sonlarında (1836- Yetkili) bozkırlara gönderilen ve özel durumlar için Buhara'yı ziyaret eden Vitkevich ile birlikte Rusya'ya Kabil sahibinin elçisi bir Afgan Hüseyin Ali de geldi. V. A. Perovsky, 5 Mayıs 1836'da Dışişleri Bakanı K. V. Nesselrode'ye bilgi verdi.¹⁰²

Daha sonra kendini Buhara Hanlığı'na yararlı bir ziyaret için gittigini ispatlayan I. V. Vitkevich, Hüseyin Ali'ye St. Petersburg'a kadar eşlik etti. Orada Afgan temsilcisiyle birlikte Rusya ile siyasi ilişkiler kurmak için memleketine kadar onunla gitti. Yolda Hüseyin Ali hastalandı. Vitkevich, Kabil'e kendi başına gitti. Onun Emir Dost Muhammed Han ile yaptığı görüşmeler verimli geçti ve Rusya-Afgan yakınlaşması için geniş fırsatlar açtı.¹⁰³

Ancak, yolculuk amacındaki beklentiler, İngiltere'den şiddetli bir olumsuz tepkiye neden oldu. Diplomatik baskı sonucunda I. V. Vitkevich geri çağırıldı. Çar hükümeti, Kabil ile ittifaka girme planından vazgeçti. Vitkevich, 9 Mayıs 1839 gecesi, İran ve Afganistan'a yaptığı uzun ve son derece yorucu bir seyahatten St. Petersburg'a döndükten sonra, Paris'te odasında ölü olarak bulundu. Uzun seyahatlerinden sonra onun getirdiği çeşitli belgeler de bulunamadı. Bu olay kayıtlara intihar olarak geçti. Olanlarla ilgili bazı ayrıntılar ve bazı şüpheler uyandırsa da bu oldukça makuldür. Bu olağanüstü yetenekli kişinin erken ölümü, V. I. Dal ve Vitkevich'in Orenburg'daki birçok arkadaşı ve meslektaşlarını, aynı zamanda birçok bilimsel topluluk ve kurumun onursal üyesi veya tam üyesi olan N. V. Khanykovu çok üzdü.¹⁰⁴

¹⁰¹ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

¹⁰² Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

¹⁰³ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

¹⁰⁴ Otuz yıl sonra, Paris'e taşınan N.V. Khanikov V. I. Dal'a sordu: "... Vitkevich'in sözlerinden ve Herat'tan (Herat. - Yazar) ve Kandahar'dan size mektuplarından Buhara hakkındaki notunuzu bir yerde yayınladınız mı? 1858'de neredeyse aynı yolculuğu yaptım ve Afgan sınırından büyük Kerman çölünün girişine kadar, orada hala oldukça canlı olan ayak izlerini bile tamamen takip ettim. J.F. Blarambert tarafından 1853'te yayınlanan İran istatistiksel araştırmasının 335-346. Sayfalarında basılan sadece kuru rotay görmek üzücü olurdu ...

2.2.İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Emirliği'ne Seyahati

1833 yılında askeri Vali Pavel Petrovich von Suhtelen¹⁰⁵ aniden ölür ve onun yerine St. Petersburg'dan imparatorluk çiftinin favorilerinden olan 38 yaşındaki emekli Tümgeneral Vasily Alekseyevich Perovskiy¹⁰⁶ atanır. Aynı yıl burada, kolej değerlendirici rütbesiyle Vladimir Ivanovich Dal,¹⁰⁷ Orenburg askeri valisinin özel görevlerinde hizmet vermeye başladı. Yine aynı yıllarda burada, Neptyuyev Askeri Okulunda¹⁰⁸ Arapça, Farsça ve Tatar dillerinin kıdemli öğretmeni olarak görev yapmak

Henüz notunuzu matbaada bastırmadıysanız, lütfen bastırın ve mümkünse en mütevazı hizmetkarımıza ayrı bir baskı gönderin. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

¹⁰⁵ Kont olan Suhtelen Pavel Petrovich, (1788-1833), 1802'den beri Kavaleqard şehri askerlik hizmetinde, Fransa (1805-1807) ve İsveç (1808-1809) ile savaşlarda yer aldı. 1805 yılında, Austerlitz yakınlarındaki savaşta Kavalagard süvari alayı kahramanlığı ile öne çıktı ve neredeyse askerlerin tamamı öldü, P.P. Suhtelen yaralandı ve esir alındı. Savaş alanında dolaşırken. Napolyon, yaralı genç süvari muhafızı Suhtelen'e dikkat etti ve onunla konuşurken cesaretinden dolayı onu övdü. (Bu bölüm, 'Savaş ve Barış' romanı üzerinde çalışan L. N. Tolstoy tarafından kullanılmıştır.) Rus komutasından P. P. Suhtelen, 'Cesarete göre' yazısıyla altın bir kılıç ödül aldı. 1811'de Türkiye ile savaş sırasında M.I. Kutuzov'un emrindeydi. 1812 Vatan Savaşı'na ve Rus ordusunun dış seferlerine katıldı. Leipzig savaşından sonra Mukeddes George nişanı ile ödüllendirildi. Mayıs 1826'dan itibaren Genelkurmay Levazım Generali olur. Ağustos 1826'da korgeneralliğe terfi etti. 1826-1828 Rus-Fars savaşında. - Ayrı Kafkas bölümünün Kurmay Başkanı oldu. 1828-1829 Rus-Türk savaşına katıldı, yaralandı. Nisan 1830'da Orenburg askeri valisi ve Ayrı Orenburg kolordu komutanı olarak atandı. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 133.

¹⁰⁶ Perovskiy Vasilii Alekseyevich (1795-1857), Kont A. K. Razumovskiy'nin gayri meşru oğlu (Perovskiy soyadı, Moskova yakınlarındaki Razumovskiy mülkü olan Perovo köyünün adından geldi). 1811'den beri askerlik hizmetinde. 1812 de Vatan Savaşı'na katıldı. Borodino'daki savaşta yaralandı. 1818'de Büyük Knyaz Nikolay Pavlovich'in emir subayı oldu. 1825'ten itibaren- emir subay kanadı. 14 Aralık 1825'te 'Nikolas idaresindeydi' ve 'sırtından yaralandı' (Aralık ayında, Senato Meydanı'ndaki Isaac Katedrali'nin inşaat işçilerinin eylemi sırasında geleceğin Çar'ına tuğla ve kütükler atıldılar.). 1828'de tümgeneralliğe terfi etti. 1828-1829 Rus-Türk savaşına katıldı. Varna yakınlarında ağır yaralandı. 1833'te Orenburg'a vardıktan sonra korgeneralliğe terfi etti ve emir subaylığına atandı. 1833-1842'de. - Orenburg askeri valisi ve 1851-1857'de. - Orenburg ve Samara eyaletleri ve Ayrı Orenburg kolordu komutanı oldu. 1839-1840'ta. Çarlık birliklerinin Hive'deki başarısız kampanyasına liderlik etti. 1843'te süvari ordunun general rütbesini aldı. 1846'dan beri- Devlet Konseyi Üyesi. 1855'te gıraf rütbesi aldı. 1853'te bir askeri müfrezinin başında Ak-Mechet (daha sonra Fort-Perovskiy, Perovsk, şimdi Kzyl-Orda)kalesini fırtına ile ele geçirdi. 1853-1857'de. Syr Darya'ya bir dizi tahkimat kurdu ve Aral askeri filosunu örgütledi, bu da Kokand Hanlığı'nın Rusya'ya daha fazla ilhakına katkıda bulundu. İyi eğitilmiş idi, birçok kültürel figürlerle tanıştı ve dostluk kurmuştu ve bunların arasında V. A. Jukovskiy, A. Puşkin, V. I. Dal da vardı. Puşkini Orenburg'da hizmet vermeye davet etti ve Pugachev'in Tarihi üzerinde çalışırken Aleksander Puşkin'in bu şehri ziyaret etmesine yardım etti. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 133.

¹⁰⁷ Dal Vladimir Ivanovich (1801-1872). Rus yazarı sözlükbilimci, etnograf. Temmuz 1833'ten 1840'a- Orenburg askeri valisine bağlı özel görevler için bir yetkili idi. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 133.

¹⁰⁸ Neptyuevskoye askeri okulu, 1824'te Orenburg'da kuruldu. 18. yüzyılın ortalarında, okulun organizasyonuna büyük mali katkı sağlayan Orenburg bölgesi valisi I.I. Neptyuyev'in onuruna adı verildi. Bu okul türünün ilk örneği idi. Doğu dillerini öğretmek, ana çalışma konularından biridir, çevirmenlerin eğitimi, yerel birliklerin düzensiz birliklerinde görevli subaylar ve Asyahılar arasında eğitimin yaygınlaştırılması bu kurumun amacıdır. ' Okulda doğu dillerinden: Arapça, Tatarca ve Farsça öğretiliyordu 1844'te Neptyuevsky Harbiyeli Kolordusu'na dönüştürüldü ve 1866'da

için İtalyan rütbe danışmanı Peter Ivanovich (Peter) Demezov¹⁰⁹ çalışıyor. 1823'te buraya tutuklama emri ile sürgüne gönderilen bir asker olan Polonyalı Ivan Viktorovich (Jan) Vitkevich de aynı yıl burada, subay rütbesini aldı. Yine aynı tarihte, “Pugachev Tarihi” eseri üzerine çalışan Aleksander Sergeyevich Puşkin de Orenburg’a geliyor.¹¹⁰

Orenburg askeri valisi V. A. Perovski'nin 26 Eylül 1833 yıl tarihli Dışişleri

Orenburg askeri gimnazyumuna dönüştürüldü. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezov i İ. V. Vitkeviça)*, 133.

¹⁰⁹ P.İ. Demezov ve İ.V. Vitkeviç'in notlarını derleyen Halfin eserin önsözünde P. İ. Demezov'dan Peter Ivanovich şekilde bahsetmiştir. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezov i İ. V. Vitkeviça)*, 5. 1807'de Sardunya Krallığı'na bağlı Chambery'de doğdu. Bir psikiyatrin oğlu olan P.İ. Demezov'un babasının ve büyük babasının Joseph de Maistre'ye bağlı olduğu biliniyor. Asıl adı **Jean** Jacques Pierre Desmaisons olup Rusya vatandaşlığına geçtikten sonra Petr İvanoviç Demezov adını kullanmıştır. Chambery'de Kraliyet Okulu'na katılan ancak hayatının ilk evreleri hakkında bundan başka bilgi sahibi olamadığımız P.İ. Demezov 20 yaşında Savoe'den ayrılarak önce St. Petersburg'a gitti. Burada bir yıl kalarak daha sonra 1829'da yükseköğrenimine devam etmek ve oryantalist G.M. Vlangali'den doğu dilleri eğitimi almak üzere Kazan'a gitti. Halk Eğitim Bakanlığı'nın emri gereğince Kazan Üniversitesi'ne yüksek lisans programına kaydoldu. Doğu dilleri bölümüne kaydını yaptıran P.İ. Demezov bu sayede İslam gelenekleri ile tanışma fırsatı buldu. 6 Ağustos 1830'da doğu edebiyatında uzmanlığını tamamlayarak Orenburg'a gitmekle görevlendirileceği 26 Şubat 1831 tarihine kadar üniversitede uzman sıfatıyla görev yaptı. Ardından Halk Eğitim Bakanı'nın izni ile Orenburg Askeri Valisi'nin ofisinde 6 yıl sürecek görevine başladı. 1830 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamladı. O dönemde Kazan Üniversitesi, ünlü Rus şarkiyatçıların yetiştiği önemli bir kurumdu. 1831 yılı Şubat'ında Orenburg'daki Neptyuev Enstitüsü'nde Doğu Dilleri Bölümüne ArapçaFarsça öğretim görevlisi olarak atandı. Neptyuev Enstitüsü Rus çevirmenlere ve subaylara Arapça-Farsça ve Tatarca öğretmek üzere kurulmuş Askeri bir okuldu. Aynı yılın eylülünde ise Orenburg sınır komisyonunda çevirmen oldu. Sınır komisyonundaki görevi sayesinde doğudan gelen seyyahlarla tanışma fırsatı yakaladı. Tercüman ve öğretmen olarak çalışması Petr İvanoviç'in doğu dilleri, gelenek görenekleri hakkındaki bilgisini hızlı bir şekilde arttırmasına ve Doğu'da gerçekleşen olayları ve yaşam biçimini daha iyi anlamasına yardımcı oldu. 1834 yılında Orenburg Askeri Valisi'nin (Vasili Aleksiyeviç Perovski) emri ile istihbarat toplamak üzere Tatar bir molla kılığında Buhara'ya gitti. Bu yolculuğa P.İ. Demezov olarak değil Mirzâ Câfer adı ile çıkmıştı. Seyahati boyunca, Orenburg Valisi V.A. Perovski'nin kendisini incelemek ve rapor etmekle görevlendirdiği 25 maddelik görevi tamamladı. Buharalılar ise onu Askeri Vali'nin mektubunu Buhara Hanı'na ulaştırmak, iki ülke arasında ticarî ilişkileri geliştirmek ve kervan yollarının güvenliğini sağlamak maksadıyla Buhara hükûmetine gönderilmiş bir Rus elçisi sanıyordu. P.İ. Demezov bu gizli görevi tamamlayıp döndükten sonra Buhara ülkesindeki ekonomik, siyasî durum hakkında birkaç rapor hazırlayarak V.A. Perovski'ye sundu. Bu başarısından dolayı St. Anne'nin emri ile 3. derece rütbeye terfi ettirilerek ve 3000 Ruble verilerek ödüllendirildi. 973 yılında 66 yaşında iken Paris'te öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, “Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Halığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)”, 29-31.

¹¹⁰ 1833 Temmuz'unun sonunda A.S. Puşkin, hükûmetten Orenburg'a gitmek için izin istedi. Arkadaşı V.A. Perovsky, otoritesi ve bağlantılarıyla bu yolculuğu yapma fırsatı yakalamasına yardımcı oldu. A.S. Pushkin 17 Ağustos'ta St. Petersburg'dan ayrıldı ve 18 Eylül'de Orenburg'a geldi. V.I. Dal ile birlikte Berdskaya Sloboda'ya, Iletsk kasabasına ve Orenburg'un çevresindeki köylere gitti. Aleksander Puşkin sadece efsanevi 'Pugachev' bozkırlarını ve Uralı görmekle kalmadı, aynı zamanda Pugachev'in çağdaşlarıyla tanışıp sohbet etmeyi de başardı. A.S. Puşkin, 20 Eylül'de Orenburg'dan ayrıldı. V.I. Dal, 23 Eylül'de Uralsk'a kadar ona eşlik etti ve burada veda ettiler. 1835'te A. Puşkin, V. A. Perovsky'ye şunları yazdı: “Berd'deki yürüyüşümüzün anısına size 'Pugachev'in Hikayesini' gönderiyorum ... St. Petersburg'da sadece baloda buluşmayı başardığımız için üzgünüm. Bozkırlarda veya Urallar üzerinde görüşenedek. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezov i İ. V. Vitkeviça)*, 134.

Bakanlığı'nın Asya Bölümü müdürü K. K. Rodofinikin'e¹¹¹ gönderdiği mektup "... Yerel bölgenin dış ticaret durumu ve komşu halklarla ilişkileri Orta Asya bölgelerinde yaşanan her şey ve oradaki gümrük işlerinin durumu hakkında doğru ve eksiksiz bilgi almanın mümkün olacağını" söylüyordu. Daha sonra, askeri vali, Orta Asya'da Hindistan ve Afganistan'dan ithal edilen çok sayıda İngiliz mallarının ortaya çıkmasından ve ayrıca yakın zamanda Buhara'da iki İngiliz'in (William Murkroft ve George Trebek'in keşif gezisi) olduğu gerçeğiyle ilgili endişelerini dile getiriyor. Bu nedenle, yerel yönetimlerden bir elçi göndermek daha uygun idi. Böylece tanıtımdan kaçınıp büyük maliyetleri düşürmek mümkündü, çünkü Asya halkından alınan bilgiler her zaman yetersizdi. Kuşkusuz, valinin endişesi, Rus hükümetinin genel politikasının bir tezahürüdür, her zaman ihtiyatlı bir şekilde doğu komşularını izleyen, hem de kıskançlıkla izleyen, aynı zamanda kendileri için karlı ticaretle ilgilenen ve diğer güçlerden, özellikle de İngiltere'den, onlara olan ilginin herhangi bir tezahürünü dikkate alıyordu.¹¹²

Yetenekli, enerjik ve genç V. A. Perovski'nin (Orenburg'da daha önce hiç bu kadar genç bir vali yoktu) o zamanın en sorumlu görevlerinden birine geniş ve sınırlı çizgisi olan Orenburg Bölgesi valisi, tayin edilmesi, Rusya İmparatorluğu hükümetlerinin güney komşularına özel ilgisine tanıklık ediyordu. Çünkü orada, Orenburg'da sadece Doğu'ya giden yollar değil, çoğu zaman politik hareketler başladı. Bu şehirde, I. Nicholas'a çok yakın ve etkili bir kişinin ortaya çıkması, aynı zamanda, 1830'ların başında komşu bölgelerdeki durumun önemli ölçüde kötüleşmesinden kaynaklanıyordu.¹¹³

18. yüzyılda Kazak aşiretlerinin çoğu Rus vatandaşlığını kabul etmişti. Ancak Hive Hanlığı hükümdarları, Kazakların göçebe yaşam tarzı da dâhil olmak üzere her türlü hile ve durumu kullanarak, onların üzerlerinde hâkimiyet kurmaya çalıştılar. Buna

¹¹¹ Rodofinikin Konstantin Konstantinovich (1760-1838). 1783'ten 1789'a kadar harbi hizmetdeydi. 1788'de Gotland yakınlarındaki İsveçlilerle deniz savaşına gönüllü katıldı. Diplomatik hizmetine 1803'te Yabancı Diller Kurulunda başladı. 1805'te I. Rus ordusuna diplomatik ajan olarak gönderildi. 1806-1810'da. Diplomatik görev ile. Türkiye ve Sırbistan'da bulundu. 1819'da Dışişleri Bakanlığı'nın kurulan Asya Dairesi'nin müdürü olarak atandı (1837'ye kadar). 1833'te Dışişleri Bakanlığı Konseyi üyesi oldu. 1835'te gerçek Gizli meclis üyeliğine terfi etti. 1832'de senatör oldu 1838'de Devlet Konseyi üyesi olarak atandı. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 134.

¹¹² Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 5.

¹¹³ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 6.

ek olarak, Hive hanları Hindistan, İran, Afganistan, Orta Asya'yı Rus topraklarına bağlayan ticaret yollarını kontrol etmeye, kervanları vergiye tabi tutmak ve hatta onları soymaya çalıştılar. Bunun neden olduğu Rus-Hive çatışması, Çar hükümetini hanlık eylemlerini yakından takip etmeye zorladı. Hem Hive hem de Buhara hanlıklarında, ticaret konvoylarına veya sınır köylerine yapılan baskınlarda esir alınan ve köle haline getirilen Türk tebaalarının (özellikle Hive'de daha çoktu) olduğu da unutulmamalıdır. Onlara şu ya da bu şekilde yardım etme girişimleri, başta Orenburg yönetimi olmak üzere önemli bir meseleydi.¹¹⁴

Ancak onların asıl çabaları ticaret sorunları ile ilgiliydi. Mesele şu ki, Orenburg'dan geçen Doğu ülkeleriyle yapılan ticaret, Rus İmparatorluğu'nun toplam ticaretinde küçük bir yüzdeyi oluştursa da yönetici çevrelerin ve iş adamlarının ona çok değer vermesini sağlayan temel bir özelliğe sahipti. Rusya'nın ileri Avrupa ülkeleriyle (her şeyden önce İngiltere ile) karşılaştırıldığında endüstriyel anlamda geride kaldığı kendini oldukça açık bir şekilde göstermeye başladı. Rus fabrika ürünlerinin Batı'ya satışı düşüyor, yerini giderek daha fazla hammaddeye bırakıyordu. Aynı zamanda, Türkistan toprakları Rusya'nın endüstriyel mallarının aktif tüketicileriydi. Bu durum, Çar hükümeti yetkililerinin, sanayicilerin ve tüccarların, İngiliz (ve diğer) girişimcilerin Hindistan'da ve Afganistan'da, İran'da, Doğu Türkistan'da yaptıkları gibi, kendilerini Orta Asya pazarlarında da korumaya yönelik ısrarlı girişimleri konusunda ihtiyatlı olmalarına yol açtı.¹¹⁵

Orenburg (ve tabii ki onun aracılığıyla Petersburg) komşu Orta Asya'daki olayların gelişimini yakından izlemek zorunda idi. Ancak bu planda, 1830'ların başında Rusyası, onun rakibi İngiltere önemli ölçüde önlüyordu. Özellikle, Doğu Hindistan Şirketi Teğmeni Alexander Burns'in,¹¹⁶ Amu Darya'nın sağ yakasına, Zerafşan

¹¹⁴ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça), 6.

¹¹⁵ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça), 6.

¹¹⁶ Burns Aleksander (1805-1841). Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetindeki İngiliz subayı. Aralık 1831'in sonunda- Temmuz 1832'de İngiliz hükümeti tarafından keşif amacıyla Buhara'ya gönderilen bir keşif gezisine başkanlık etti. Dehli'den sonra A. Berns'in ekibi Kabil ve Kunduz'dan geçti, Amu Darya'yı geçti, Karshi'ye ve oradan da Buhara'ya ulaştı. Yolda, A. Berne kendisini gezgin bir Ermeni tüccarı olduğunu belirliyerek geçti. Buhara'da A. Berne defalarca kuşbeyi ile bir araya geldi (bkz. Not 12) ve İngiltere ile Buhara arasındaki ticaret meselelerini tartıştı. Bu seyahatle ilgili tüm koşullar (gizli olanlar hariç), kendisi tarafından yayınlanan bir kitapta kayda alındı. 1839-1841'de. A. Berne, İngiliz ordusunun Kabil'deki karargahında siyasi danışman ve şehrin valisi olarak görev yaptı ve halk ayaklanması sırasında öldürüldü. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça), 134.

kıyılarına bir seferi olduğu Rusya tarafından biliniyordu.¹¹⁷

Her şeyden önce, Rusya İmparatorluğu'nun siyasi çevrelerini, Orta Asya'nın en büyük ve en kalabalık eyaleti olan ve aynı zamanda coğrafi konumunda merkezi bir yere sahip olan Buhara Hanlığı ilgilendiriyordu. İran, Afganistan, Hindistan ve diğer ülkelere giden ticaret yolları bu hanlıktan geçiyordu. Buhara tüccarları Rus pazarlarında çok etkindi ve Buhara ile ekonomik bağlar Rusya'nın Asya devletleriyle ticaretinde önemli bir rol oynadı. Bu nedenle, V. A. Perovski gerekli bilgileri almak için Buhara'ya hükümetten olmayan bir ajan olan Orenburg sınır hattı giziri zeki, bilgili, birkaç Doğu dillerini bilen ve V. A. Perovski'nin Petersburg'a yazdığı mektubunda tavsiye ettiği İ. V. Vitkevich'i göndermesi oldukça doğaldı.¹¹⁸

Genel valinin mektubu, başkentteki ilgili makamlar tarafından Çar'a kadar değerlendirildi. Harbi Bakan kont A. I. Chernışev,¹¹⁹ K. K. Rodofinikin'e, V. A. Perovski'nin ortaya attığı fikri imparatorun genel olarak onayladığını bildirdi. Lakin elçi adayına gelince bu kadar önemli bir görevi subay rütbesi bile olmayan birine itibar etmeği uygun görmediğini ve başka, daha çok deneyimli ve güvenilir bir memur bulmak gerektiğini söyledi. Bu konuyu A. I. Chernışev, Orenburg'a V. A. Perovski'ye yazdı. Nicholas, kararını verirken, I. V. Vitkevich'in 1823'te özel olarak Vilna yakınlarındaki Kroj gimnaziumunda gizli bir derneğe katıldığı için Orenburg'a sürgün edildiği gerçeğini elbette görmezden gelemezdi. O, sadece 1830'da astsubay rütbesini almıştı ve yalnızca Nisan 1833'te V. A. Perovski'nin desteği üzerine bir takım subayı olmuştu.¹²⁰

Bu arada Vitkevich'i göndermek için gerekli tüm hazırlıklar yapılmıştı, adına gizli

¹¹⁷ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 6.

¹¹⁸ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 6.

¹¹⁹ Chernışev Aleksander Ivanovich (1785-1857). Asker ve devlet adamı. I. Nicholas'a en yakın ve en sadık insanlardan biri. 1802'den beri- süvari muhafızı, 1805-1807'de Fransa ile savaşlara katıldı. 1808-1812'de. Fransa ve İsveç'te diplomatik görevlerde bulundu. Paris'te askeri-diplomatik bir temsilciydi. 1812'de Rusya'ya döndü. Eylül 1812'den itibaren- orduda bir süvari müfrezesine komuta etti, sınır gezilerine katıldı. 1812'de emir subaylığına yükseltildi. 1819'dan üyelik ve 1821'den 1836'ya kadar Don Kazak ordusunun örgütlenmesi komitesinin başkanlığını yaptı. 1827'den beri- Senatör ve qraf. 1828'de Genelkurmay Başkan Yardımcılığı ve Harp Başkanlığının yekkilisi oldu 1832-1852'de Savunma Bakanı oldu. 1826'da Dekabristler davasında Araştırma Komisyonu ve Yüksek Mahkeme üyesiydi; Dekabristler e en ağır cezaların verilmesini istedi. 1841'de knyaz rütbesi aldı ve 1849'da Majesteleri'nin knyazı oldu. Orduda sopa disiplininin destekçisi idi. Yapmaya çalıştığı birkaç askeri reform başarısız oldu. Kırım Savaşı'nda Rus ordusunun yenilgisinin esas suçlularından biri idi. Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 134.

¹²⁰ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, 6-7.

bir talimat düzenlenmişti. Bay Vitkevich'in Buhara'ya geçişi sırasında dikkatini çekmesi gerekenler hakkında bir not (Buhara terimi, Buhara Hanlığı anlamına geliyordu, o zamanlar şehrin kendisi, hanlık başkenti, Buhara olarak belirleniyordu), para hazırlanmış, Buhara Han'ına hediyeler toplanmış, çıkış günü ve saati belirlenmişti. Ve aniden, son anda, St. Petersburg'dan en yüksek makamdan, I. V. Vitkevich'in geri çekilmesi haberi geliyor. Ancak askeri vali, planlarının uygulanmasını önümüzdeki bahara kadar ertelemeyi düşünmüyordu. V. A. Perovski, gerekirse I. V. Vitkevich'in yerini alabilecek başka bir aday da bulmuştu. Bu Pyotr Ivanovich Demezov'du.¹²¹

İki yıl sonra Buhara'yı ziyaret edip ve Kuşbegi ile görüşen I. V. Vitkevich, sınır ilişkileri en önemli hizmetleri sağlayabilirdi. Ayrıca, V. A. Perovski, I. V. Vitkevich'i emir subayı olarak görmek istediğini ve geçmişte 1835'te bunun için St. Petersburg'a başvurduğunu, ancak reddedildiğini bildirdi. Şimdi yine I. V. Vitkevich'i istemeye çalışıyordu. Bu mesaja yanıt veren K. K. Rodofinikin, 13 Temmuz 1836'da V. A. Perovski'ye şunları yazdı: “Ekselanslarına Vitkevich'in notunu iletmişti için içten şükranlarımı sunuyorum. Onu büyük bir dikkatle ve merakla okudum. Asya bölümünün müdürü bunu Savunma Bakanlığı'nın Şansölyesi başkanı V. F. Adlerberg ile tanıştırdı, ancak onun biraz farklılığına göre Orenburg askeri valisine bildirdiği gibi Nikolai'ya tanıtmaya cesaret edemedi.”¹²²

Notun en başında yazarının 1835-1836 yılının kışında bozkıra, Sırderya yakınlarında dolaşan Chumekeyev aşiretinin Kazaklarının amirlerine gittiği belirtilmektedir. I. V. Vitkevich'in aldığı 29 Ekim 1835 tarihli talimatta da aynısı yazılmaktadır. Kazak aşiretleri arasında sükûnetin korunmasına ve hem kendi aralarında hem de komşularıyla sulh ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunması talimatı verilmişti. Buna ek olarak, I. V. Vitkevich'ten, Buhara ve Hive hanlıklarının hükümdarlarının Rus vatandaşlığını alan Kazaklar üzerinde hâkimiyet kurma veya nüfuz yayma ve onların topraklarını elinden alma gibi girişimlerine karşı çıkmak görevi verilmişti. Ama nasıl ve neden başka bir devlette bulundu? Bu konuda herhangi bir hükümet emri bulmak mümkün olmadı. Görünüşe göre hiç olmamıştı da. Vitkevich'in kendisi, ortaya çıkan koşulları duymazdan gelmiş, onların ayrıntılarını açıklamamıştı. Söylenenler kulağa pek inandırıcı gelmese de bu gizir kendi inisiyatifiyle Buhara'ya

¹²¹ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 7.

¹²² Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 12.

doğru hareket etmişti, ya da V. A. Perovskiy ile uygun bir anlaşması vardı. Geçmişte hanlığa onun taktim ettiği kişinin gönderilmesi isteği önemsiz nedenlerle red edilmişti. Ne olursa olsun, resmi olarak izinsiz bir eylemin sonucu olarak, gizir en büyük Orta Asya mülkiyetinin merkezinde neredeyse bir buçuk ay (2 Ocak'tan 13 Şubat 1836'ya kadar) geçirdi. Ve bunun sonucu olarak, Buhara'nın hayatının çeşitli yönleri, ticari ilişkileri, ekonominin özellikleri, idari yapısı, yaşam tarzı ve gelenekleri ve en önemlisi bazı siyasi şeyler hakkında (şüphesiz ki ilk növbeye Çar hükümetinin dikkatini çeken) renkli bir anlatının varlığını şüphesiz ona borçluyuz.¹²³

I.V. Vitkevich, Britanya İmparatorluğu'nun yönetici çevrelerinin ürünleri için Buhara Hanlığı'na giden yolu açma girişimlerine özel bir önem veriyor, bu girişimlerin emtia mübadelesinin uygunluğu açısından yeterince kanıtlanmamış olduğunu düşünerek, bir Hanlıktaki İngiliz casusunun olması, ticaretin coğrafi konumu ve yapısı nedeniyle Rusya-Buhara ticaret ilişkilerinin çok umut verici olduğu sonucuna varıyordu. İlginç bir ayrıntı: 'kapalı' bir Müslüman ülkenin başkentinde, bir Kazak subayı, P.I. Demezov'un aksine, kökenini gizlemeyen ve 'kapalı yerde kalmayı reddederek' üniformasıyla ortalıkta dolaştı. M. A. Terentyev, bu ayrıntılara işaret ederek, buna rağmen onun 'verdiği bilgilerin oldukça ayrıntılı olduğunu' açıklıyor. Her durumda, V.A. Perovsky, astının gezisinin sonuçlarını çok takdir etti.¹²⁴

¹²³ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 13.

¹²⁴ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İVAN VİKTOROVİÇ (JAN) VİTKEVİÇ'İN 1836 TARİHLİ RAPORU

3.1. İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Türkistan Tarihi Açısından Önemi

Kazaklarla beraber olduğundan dolayı Orenburg'da Kazakları onun kadar iyi tanıyan başka kimse yoktu. Bu yüzden İ. V. Vitkeviç 1835/36 yılı kışında Sırderya yakınlarında göçer olan Çumekeyevsk soyundan Kazakların obalarına gitmekle görevlendirildi. Ona Kazak kabileleri arasındaki asayişin sağlanmasına ve onların kendileri ile komşuları arasındaki barışın geliştirilmesine katkıda bulunması vazifeleri verilmişti. Ayrıca Rusya'ya tabi olan Kazaklar üzerinde kendi hâkimiyetlerini tesis etmek veya nüfuzlarını arttırmak isteyen Hokand ve Hive hanlarının girişimlerine karşı hareket etmekte İ.V. Vitkeviç'in vazifelerindendi. Ancak o bilinmeyen bir sebeple Buhara'ya gitti. Onun Vali V. A. Perovskiy'in itimadına güvenerek kendi inisiyatifyle Buhara'ya gittiğini düşünmek makuldür. Üstelik General Perovskiy, Demezondan önce onun Buhara'ya gönderilmesini talep etmişti. Böylece İ.V. Vitkeviç, 1836 yılının 2 Ocak tarihinde geldiği Buhara'da yaklaşık bir buçuk ay kaldı. 13 Şubat'ta Buhara'dan ayrıldıktan sonra 18 Nisan 1836 tarihinde kendisine refakat eden Afgan elçisiyle beraber Orsk'a ulaştı. Burada gördüklerine ve öğrendiklerine göre hazırladığı raporda Buhara Hanlığı'nın ticari münasebetlerine, iktisadi özelliklerine, idari yapısına, halkın gündelik yaşamına ve siyasi durumuna dair malumatlar verdi. Buhara Hanlığı'nda ticaretlerini genişletmek isteyen İngilizlerin faaliyetlerine dikkat çekti.¹²⁵

Muhtemelen, gizirin belirli karakter özelliklerine dayanarak, yazma ve konuşmadan daha fazla iş yapabilme yeteneğine sahipti. Perovsky, görevlisine, özel

¹²⁵ Koç, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri", 77-78.

görevler için, V. I. Dal'a, Vitkevich'in yolculuğuyla ilgili hikâyelerini kâğıda yazması talimatını vermişti. Belki de Doğu halklarının bir dizi dilini inceleyen Ivan Viktorovich, Rusça'yı mükemmel bir şekilde konuşamıyordu (valiyle Fransızca konuşabiliyordu). Öyle ya da böyle, ancak Not metninin üzerinde Akademisyen Gelmersen'in notu vardı. Vitkevich'in hikâyelerine dayanarak V. I. Dal tarafından derlenmiştir ve özünde bilimsel kullanıma sunulan materyal kesinlikle onların ortak çalışmaları olarak kabul edilebilir. Tabii ki, o, bundan hiçbir şey kaybetmiyor. Vitkevich'in gezisinin tarifi, bir buçuk asır öncesinde Buhara gerçekliğini, düşünceli, meraklı ve hevesli bir gözlemcinin gözleri önünde görüldüğü biçimde canlı ve anlamlı bir şekilde tasvir eden birinci sınıf bir belgedir. V. I. Dal, bu gözlemleri, her zamanki gibi olağanüstü zengin bir edebi dilde açıklamıştı.¹²⁶

Ne yazık ki, P. I. Demezov ve I. V. Vitkevich'in Sovyet Orta Asya halklarının geçmişiyle ilgili ilginç ve değerli materyallerinin gün yüzü görmesi için daha 110 yıl gerekti. İçeriğine bakarak ve V. A. Perovsky temsilcilerinin Buhara Hanlığı'ndaki durum hakkında bilgi topladıkları koşulların karmaşıklığına dikkat çekerek, önemli bir sonuca varılamıyor. Hem Tatar molla kılığına giren Demezov hem de Kazak üniformasıyla Buhara'da dolaşan Vitkevich, aslında bu ülkenin emekçileriyle zanaatkârları ile çok az temas halindeydiler. Onlar esas olarak, feodal soylulardan sınırlı bir insan çemberiyle iletişim kurabilmişlerdi. Bunların arasında ve bu sadece Orta Asya hanlıkları için tipik değildi, bir entrika, kıskançlık, mahkeme yalanları ve dalkavukluk, ihanet, para toplama vb. Demezov ve Vitkievich'in diğer tanıdıkları kâr ruhu ile aşılınmış tüccarlar tanıdıklarının onların karakterleri, zihniyetleri vb. bağlı olumlu sonuçlara varmak için zemin sağlamadı. Ne yazık ki, Orenburg askeri valisinin her iki ajanı, topladıkları açıkça yetersiz verilere dayanarak, tüm hanlıkta, hatta tüm Orta Asya bölgesinde yaşayan halkların genelleştirici özelliklerini derleme girişimlerinde bulunmuştu. Elbette, ulusal bir karaktere yönelik her türlü olumsuz tanımları (sinsilik, korkaklık vb.) içeren bu tür değerlendirmeler kesinlikle temelsizdir.¹²⁷

P. I. Demezov ve I. V. Vitkevich'in gezileri sırasında, Orta Asya halklarından bazıları hala ataerkil klan ilişkilerinin kalıntılarını koruyordu. Kazaklar, belirtildiği gibi, göçebe bir yaşam tarzına öncülük ediyordu ve hanlar tarafından yönetilen Juzlarda

¹²⁶ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 14.

¹²⁷ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça)*, 15.

(devrim öncesi terminolojide ordu) birleşen klanlara (bazen şubeleri olan) bölündüler. En büyük Juz, esas olarak Semirechye bölgesini, Orta ve Küçük-Batı Kazakistan'ı işgal ediyordu. Küçük Juz'da (1824) Han'ın hükümetinin ortadan kaldırılmasından sonra, onun toprakları üç kısma bölündü; onlar Orenburg yönetimine bağlı sultanlar-hükümdarlar tarafından yönetiliyorlardı.¹²⁸

Rusya'da şu ya da bu türün ve şubelerinin tam adı her zaman iyi ve kesin olarak bilinmiyordu. Bu, sadece P. I. Demezov ve I. V. Vitkevich'in bu planın farklı okumaları ile ilişkili değil, aynı yazarın isimlerin transkripsiyonuna bile yansdı. Diyelim ki, I. V. Vitkevich'te hem Dyurtkarintsev hem de Dyurtkarintse ve Dyurt*karintsev vb. bulunabilirdi. Bu tutarsızlıklar ülkede tek bir hecelelemeye değil, sadece V. I. Dal'ın katılımıyla derlenmiş metni düzenlemeye cesaret edilemediği için değil, ama aynı zamanda böyle bir düzeliş belgeleri kadar döneminin aromasından mahrum bırakacağı gerçeğinden dolayı idi.¹²⁹

Bu aynı zamanda bazen coğrafi adlar ve yazım ve üslup özellikleri için de geçerlidir. Rusya temsilcileri tarafından algıları, bazen lehçenin (Kazaklar arasında “jokay”-Özbekler arasında “yokay”) ve seslendirmenin (“o” üzerinde-Tacikler arasında, “a” üzerinde- özbeklerde) özgünlüğünü yansıtıyordu. Bir ve aynı nehrin adı Djany-Darya ve Jany-Darya ve Yanydarya, aynı klan- Japonlar ve Yaponlar, vb. Özbekler, Hanlığın başkentini Buhara, Tacikler- Buhoro vb. söylüyorlardı.¹³⁰

Ne olursa olsun, resmi olarak izinsiz bir eylemin sonucu olarak, gizir en büyük Orta Asya mülkiyetinin merkezinde neredeyse bir buçuk ay (2 Ocak'tan 13 Şubat 1836'ya kadar) geçirdi. Ve bunun sonucu olarak, Buhara'nın hayatının çeşitli yönleri, ticari ilişkileri, ekonominin özellikleri, idari yapısı, yaşam tarzı ve gelenekleri ve en önemlisi bazı siyasi şeyler hakkında (şüphesiz ki ilk növbeye Çar hükümetinin dikkatini çeken) renkli bir anlatının varlığını şüphesiz ona borçluyuz.¹³¹

¹²⁸ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça), 15.

¹²⁹ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça), 15.

¹³⁰ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça), 16.

¹³¹ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve* (Otçeti P. İ. Demezova i İ. V. Vitkeviça), 13.

3.2.İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Tercümesi

3.2.1. 1836 Bukhara'ya Gidiş Ve Dönüş Seyahatine Yönelik №10 Orenburg Lineer Tabur'un Bayraktarı Vitkeviç'in Hikayeleri İle Çizilen Not¹³²

Beni Bozkır'a göndermenin amacı ve konusu, Çizgi'den¹³³ uzak kalan Kırgız klanlarının durum ve tutumlarını araştırmak, Orda'lıların zihinleri ve ruhu üzerine etkileyerek hareket etmek, bu konularda olası doğru ve ayrıntılı bilgi sunmak ve Buhara, Hive ve İngilizler sakinlerinin yaptıklarını incelemek, ve son olarak, geçen yıl eşi ile yakalanan bir Kazak Stepanov'un geri almaya çalışmak.

Böylece, amacım bozkır sınırlarıyla sınırlıydı, ama koşullar beni daha fazla nüfuz etmeye ve Buhara'nın kendisini bile ziyaret etmeye zorladı. Kış aylarında bir dönüş yolculuğunun mümkün olmama sebebi, şiddetli kış ve kalın kar idi; kışlama için zaten olan köyler ancak ilkbahar gelince kuzeye taşınmaya başlarlar; zor ve uzun yolculuk, soğuk, iyi gıda eksikliği sağlığını bozdu ve dönüş yolculuğu yapmak için yeni bir güç toplamam gerekiyordu; ve son olarak, şimdi karşılıklı düşmanlık içinde olan Taşkent ve Hive sakinleri, Syr'in¹³⁴ diğer yakasında büyük çeteler halinde gezerlerdi ve eğer onlara rastlasaydım, şüphesiz ölüm ya da köleliğe maruz kalırdım, bütün bunlar, Buhara'ya gittiğim aynı kervanla yolculuğuma devam etmeme sebep oldu ve oradan yaz için sınırlarımıza giden köylere katılmayı ümit edebileceğim bir zamanda ayrıldım.

Kervan 9 Kasım'da Orsk'tan yola çıktı; güvenilir yoldaşlarım ve arkadaşlarım: Cegalbaylı'ların ustabaşı Sutey Isentayev'in yanında uzun süre kâtip görevinde çalışan Başkurt Najmetdin ve bozkırda büyüyen bir Buhara tüccarı olan Şabulat- annesi Kaysak idi ve Buharalı babası uzun zamandır tanıdığım ve bana sadekat gösteryordu. Ayrıca, kervan liderlerinin çoğu da iyi tanıdığım insanlardı.

22 Kasım İrgiz'e, Kalakayçı-Barbi Gölü'ne geldik; bu yolda tek kişiye bile rastlamadık. Bazen Kaysaklar kervan için İrgiz'e gelirdi, ama köyleri Syr nehrini geçene kadar görmedik. Haritalarımızda Kara-Kum adıyla belirlenen alana giren Muzbil doğal sınırına 30 Kasım'a vardık. Burada aşağıda anlatılacağı gibi, Dyurt-Karalılar bizden en iyi 25 atı çaldı.

¹³² Devamında, I.V. Vitkevich'in Kasım 1835'ten Nisan 1836'ya kadar Orta Asya'ya yaptığı seyahati hakkındaki notu V. I. Dahl tarafından yazıldığına dair G.P. Gelmersen'e ait olan 1850 y. Almanca bir not var.

¹³³ Hat. Orta Asya sınırlarında Çarlık hükümeti tarafından Orenburg'da bir üs olan istihkâm hattı.

¹³⁴ Syr Darya.-Comp.

5 Aralık'ta Syr nehrine geldik; Kuvan'ı 8'inde geçtik; her iki nehir buzda, burada Hoca-Niyaz'ın önderliğinde Kaysaklardan vergi toplamaya ve kervanı soymaya gelen 180 Hiveliler ile tanıştık. Toplamda, Hoca Niyaz'da 400 kişi vardı, ancak bunlar gruplara ayrıldı. Üç gün, 12'sine kadar, bu toplayıcılar ile uğraştık. 17 Aralık'ta, Yana, ya da aynı nehir olan Kyzyl Nehri'ni geçtik, ancak coğrafyacılara genellikle bunların iki farklı nehir olduğunu düşünüyorlar. 23'ünde Aigyr Bulak kaynağına geldik; 27'si, Kara-ata-evliya'nın sıcak kaynağından 10 verst uzaklıkta olan Bala Karak'a ve sonunda 2 Ocak'ta Buhara'ya geldik. Böylece, yolculuğumuz 54 gün sürdü, ancak birçok gün ve kamp da dahil olmak üzere, ayrıca aşağıda belirtildiği gibi bir sapma yapmak zorunda kaldık.

45 gündür Buhara'da bulunup, 13 Şubat'ta o sırada yola çıkan kervanlarla birlikte dönüş yoluna çıktım; 6 Mart Kuvan Nehri'ne geldik, 9'u Syr'a, 9 Nisan'da Irgiz'de ve 18'inde Orsk'ta idik. Yolun ayrıntıları ve çeşitli yorumlar sırayla ve nesnelerle ilişkili olarak aşağıda özetlenmiştir.

3.2.2. Hiveliler ve Onların ve Orta Asya'nın Diğer Bölgelerinin Kaysaklarla İlişkisi

1824'e kadar Hiveliler her yıl Kaysak'ları soydular, ancak onlardan yasal bir toplama alamadılar. Başarısız deneyimimizden sonra, silahlı bir kervan¹³⁵ göndererek, Hiveliler cesaretlenir ve Syr Darya'ya kadar daha fazla asker göndermeye ve daha da küstahça soymaya başladılar. Sonra Şomekeyliler büyükelçileri gönderdi ve Hive onları soymaması için zekâtı kendileri teslim etme sözü verdiler; dava gerçekleşti ve bu düzen 1832'ye kadar sürdü.

Sonra Şumekeyliler (Utyatleu-bey, Kulba'nın bölümleri ve Aznabay, Gilder'in şubeleri) hana görev yapmayı umarak Hive'ye gittiler ve zekâtı düzensiz veren tartışarak, hana zekâtı almak için toplayıcıları göndermeyi teklif ettiler. Han sadece bunu bekliyordu; o zamandan beri, Hiveliler, Kuvan'ın Syr'dan ayrıldığı Taşkent Ak-Mechetine¹³⁶ kadar Syr Darya boyundan seyahat ederler ve burada kışı geçiren ve

¹³⁵ “Silahlı bir karavanın parselleri ...” Kasım 1824'te Orenburg yetkilileri, Kazakistan'dan güvenli geçişini sağlamak için buhara için silahlı korumalarla (500 asker ve iki toplu Kazaklar) büyük bir ticaret kervanı sağladı. Bununla birlikte, Ocak 1825'te, BişTube Dağı yakınında, Syr Darya'dan Buhara'ya giden yarı yolda, bu konvoy Hive birliklerinin dört binlik bir müfrezesi tarafından soyuldu ve yağmalandı.

¹³⁶ “Taşkent Ak Camii ...” Ak Camii- Kokand Hanlığı (Taşkent'in bağlı olduğu) tarafından Kazak topraklarında inşa edilen bir kale; daha sonra- Fort Perovsky, Perovsk. Şimdi- Kzyl-Orda.

yazları Orsk ve Verkhneural'sk arasındaki Orenburg hattına giden Şumekeylileri acımasızca soyarlar.

Bundan önce, tüm Taşkent'liler ve kısmen Buhara vatandaşları, zekat'ı Şumekey'lilerden ancak sınırlarına çok yaklaştıklarında alırlardı; aksi halde özgür kalırlardı. Şimdi bu şiddet devreye girdi ve bizim sözde deneklerimiz, bizim tarafımızdan herhangi bir vergiden kurtuldu ve aynı zamanda kendi savunmasızlığımızdan, Hiveliler'in tüm keyfi baskılarına ve taleplerine maruz kalarak, onlara bizden daha fazla itaat ederler ve kendilerini daha çok Hive Hanına bağlı sanıyorlar.

Zekât veya vergi, Kaysaklar kendileri gönderdiğinde, sadece 40 koyundan bir toplanırdı; şimdi atlar hariç tüm sığırları değerlendirmeye koyuyorlar ve koyun, keçi, atlar ve sahibinin reddetmekte özgür olmadığı şeyler alıyorlar; istediklerini alıyorlar. Bu kırkıncıya ek olarak, Hiveliler kura başı da alırlar, yani bir ağıldan, çobandan, sürüden bir koyun. Şu anda, Hiveliler sadece Şumekeylilerden, her biri en az 4 ruble olan 3 bine kadar keçi ve 28 bin koyun toplamda maliyeti 300 binden fazla ruble para aldılar ve 400 kişiye kadar tüm toplayıcılar ekibi bütün kış Kaysak parasıyla giyinirler ve yağmalanan mülkle geri dönerler. Bu zekâtçılar kışın da bir püskü paçavra ile bozkıra giderler ve karşılaştıkları ilk Kırgız'ı soyuyorlar: koyun derisi ceketini ve bornozunu çıkarttırıp ona zekâtтан yerine olduğunu söylüyorlar. Hoji Niyaz savaşçıları çoğunlukla Karakalpaklardan oluşuyordu; ancak Türkmenler de vardı. Müfrezenin subayları Hoji Niyaz'ın akrabalarıydı. Kaysaklar, Hiveliler'i Sart diye aşağılarlar ve yüzlerine- Oraldı veya Urgyacı derler. Kuvan'da Şumekeyliler çok ekmek ekiyorlar; zenginler, fakirlere bir inek, birkaç süt koyunu verip göç ederler ve fakirler mala bakarlar, tohumlarını ekerler ve mahsul ikiye bölünüyor. Ekmekleri 2-3 torba, yani 8-12 kilo halinde çukurlara dökerler; Hiveliler bu ekmekten vergi alırlar, yani on çukurdan birini. Nur-Hoca ve Mig-Botman'daki¹³⁷ ana tarım, Kuvan'ın birçok kollara ayrılıp tekrar birleştikleri ve çok sayıda göllerin bulunduğu yerdir. Kaysaklardan biri sığır veya ekmeği saklarsa, o zaman son derece acımasız davranılır; ondan istediklerini alırlar, hatta sıkça öldürürler. Hoca-Niyaz-biy de şimdi birkaç kişiyi idam etti; bu arada, ondan birkaç at çalındı; hırsızlar yakalandı ve her ikisi de Kamyshev'te direk ve genellikle bir

¹³⁷ SSCB Bilimler Akademisi Arşivi'nde saklanan el yazmasına göre böyle. SSCB Merkez Devlet Arşivlerinde yer alan yazıda bu kelime Leng-Botman olarak okunur.

orman eksikliği yüzünden hemen asıldılar. Manevi bir yargıç olan kazı da Niyaz'la birlikteydi. O ve mollalar Kaysaklara sürekli olarak her öngörülen zekâtı müminlere ödemezlerse ya da sürülerinden Rus Hristiyanlarına vergi öderlerse her kuzu parçasının haram, kirli olacağını ve doğrudan cehenneme götürecektir diye vaaz verirlerdi.

Altyn-Yapas (Japas), Dörtkaralı ve Kıpçaklar ile birlikte bir barımta⁴¹'da bulunan Çumekeylilerin¹³⁸ çok az atı var; çoğunlukla deve ve koç, bozkırın kuzey kısmında atlar sene boyunca otlak ile beslendikleri için, Çumekeyliler Ural ve İrgiz arasında saman depolamak veya Syr'a gitmek zorunda kalırlar.

Bu durum onları Hiveliler'in eline geçirir. Dörtkaralı'ların (Seit-kul ve Çuban) iki bölümü ve iki Çumekeylil (Toka ve Kunyak) geçen yıl Hive zekâtçılarıyla kavga ederek onları dövmüşler; bu nedenle bu bölümler İrgiz Nehri ile Muzbil ve Kalmas kumları arasında kışladı ve neredeyse tüm sığırlarını harap ettiler. Kaysakların bu baskı ve harabeler için ne kadar ağlasa da onlardan kurtulmak için imkânları yok; bir yandan, içlerindeki Hive mollaları tarafından aşılana ve desteklenen fanatizminden, diğer yandan, uzun yılların tecrübesinden Rusya'nın onları silahlı el ile koruyamayacağını bildiklerinden, bu nedenle Hive'ye teslim olmaya ve dayanmaya mecburlar; fakat durumları perişan ve felaket. Bu zamana kadar Hiveliler'in Syr'da hiçbir tahkimatı yoktu; 4 yıl önce Syrdaki eski Jankent'i yenilemek için yaklaşık 400 kişi yollamışlardı, ancak Kaysaklar onları uzaklaştırdı; bu Hiveliler bir tahkimat koymak istiyorlar ve Hoca-Niyaz zaten bu amaçla Mig-Botman'da bir yer belirtti. Kaysaklar ve özellikle Çumekeyli ve Dörtkaralıları, sürekli olarak Rusların Hive'ye gitmesini beklediklerini söylüyorlar; kuşkusuz bu konuda aktif rol alacaklardı.

Bir Türkmen Tlyaka boyu kavga etti ve şimdi bir Türkmen'in kızını bir Hive'liye vermek istediği için Hive Hanı ile kavga etti; çünkü Türkmenler kızlarını asla yabancılara vermezler ve genellikle kızlarını da almazlar ama han kabul etti ve tekrar barıştılar. Karakalpıklar, Hiveliler'in ameleleri ve fanatizmleri ve yenilmez güçlerine kör inançlarından onlara meyilliler. Buhara halkı, cehaletleri ve sinsisi, açgözlü bir kuşbegi'nin işlenmeleri nedeniyle, savaş durumunda kimsesiz kalacaklar; ne bir engel ne de bir fayda olacaklar.

¹³⁸ "Altyn-Yapaslar'la bir barantada ..." Baranta (daha doğrusu Barymta), hayvanların çalınması ve suçun intikamı olarak mülklere el konulması ile ilgili göçebe halklarda karşı bir baskın. Genellikle basit bir soygun biçimiydi.

Syr üzerinde sağlam bir ayak olacak olsaydı, o zaman Hiveliler'in tamamen önemsiz olacağına şüphe yok, inlerine gömülürler ve Kaysaklarımız güvende olup Syr ve Uras arasında mükemmel huzur ve itaat olurdu. Bu kesin olarak tahmin edilebilir. Hiveliler, bu müfreze çok önemsizdi ve bu halde bile korumalı alan tahkimatına karşı hiçbir şey yapamayacaklar; güçleri ve etkileri tamamen ortadan kalkacaktı ve ticaretimizin güvenli olacaktı, çünkü o zaman Hiveliler karavanları soyup soymaya cesaret edemezlerdi.

Bugün, hükümetimizin gücü ve etkisi Ural'ın sınırlarından neredeyse başka bir yere uzanmıyor ve ne Kaysaklara ne de Orta Asya bölgelerine itaat için gerekli olan özel saygı ve korku duymalarına yetersizdi. İnanc ve muhakemeye dayanan böyle bir sevgiye ve ahlaki, gönüllü bir bağımlılığa güvenmek imkânsızdır. Şimdiye kadar hoşgörülü ve barışçıl hükümetimiz, Trans-Ural Ordu'da itaat ve huzuru böylece başarmayı umuyordu. Tehditlerle korkutup hırsızlıktan vazgeçirmeye çalıştığım Kaysaklardan defalarca duyduğum cevap: Ruslar bize ne yaparlar? Bu tehditleri ilk kez duymuyoruz, onları ilk kez soymuyoruz ve Allah merhametli olduğu sürece- her şeyi başarıyoruz. Hiveliler farklı bir mesele, onlara dokunmayın.

Çumekey boyunun bir bölümü, Dört-kara, Kıkına-çikli (bize Karakum'dan ötesi yaklaşmayan), kita-kireit, tilau ve kışın Syr nehrine giden uak boyları kendilerini Rus vatandaşları olarak görmüyorlar- bu onlar için yeni bir fikir. Hiveliler şimdiye kadar öyle bir sorumsuz itaat öğrettiler ki, herhangi bir köye gelen bir Hiveli istediği şeyi yapar. Onlara emretmek isteyen her yabancıya itaat etmeye o kadar alışkınlar ki, örneğin ben bile, sınırlarımıza yakın olup benden korkmayan ve dolayısıyla çok da saygı duymayan boylara göre bu vahşi, uzak boylar arasında çok daha fazla saygı duyuyorum. Altınapalar ve Orta Orda'nın birçok klanı kendilerini Taşkent'e, yani Kokan'a tabi olarak görüyorlar; ancak bunun için de Hiveliler Taşkent'liler ile sık sık savaşıyorlar. Taşkent'liler bir aralar Çumekey'lilerden bile zekât aldılar, ama şimdi onları Hive'ye vermek zorunda kaldılar. Buhara'ya sadece ilibay adıyla bilinen Kaysaklar aittir; bu bir klan değil, bir grup insan, farklı klan ve boylardan oluşan rastgele bir takım, Yaman-Kızıl ve Bukan dağlarındaki Buhara'nın sınırları arasında dolaşan yaklaşık 1.500 çadır. Zengin köyler anlamına gelen isimlerine rağmen zengin değiller. Karşı ve Buhara arasında iki yüz çadır daha Çumekey dolaşıyor. Bu İlbay, Buhara'ya kömür ve yakacak odun işini yaparlar. Buhara'ya daha fazla itaat eden

Kaysak yok. Taşkent'liler ile birlikte Omsk bölgesine baskın yapan Sultan Sardcan-Batyr, şimdi müttefikleriyle kavga edip, komşuları soymak üzere 300 çadır silahlı askerden oluşan bir müfrezeyi oluşturdu. Dört-Kara kaviminin bir kısmı Orsk kalesine yaklaşıyor; Dört-Karalılar, Kiçkina-çiklililer gibi, Karakum yakınlarında kışı geçirirler, sonra Syrdarya'yı, Kuvan'ı geçerler, Kızıl-Kum'a giderler ve Amu nehirine yaklaşırlar. Bu nedenle, Hiveliler onlara bir el koydu ve vergi topluyorlar, ancak suyun yerine kullanılacak kar olmazsa, bu kavimler Kuvan'dan uzaklaşmaz. Yakında, şimdi Kaluga'da ölen Arun-Gazi'nin¹³⁹ gücünün azalması nedeniyle, Hiveliler Kiçkine Çikli ve Dört-Kara'nın hanı olarak- Hive hanı olan Kaip Abulkhairov'un torunu, Şırgazı Kaipov'un oğlu, Cangazı Şırgazyev'i (Manapbay Kaipov – da) yaptılar. Bu Cangazı Hanı'nın büyükbabası Abulhayir, bildiğiniz gibi Rusya'ya bağımlılığını kabul etmişti.

Bu han daha genç bir adam ve o sırada Hiveli toplayıcılar olmadığı zaman, kervanlarda vergi toplama yetkilisiydi. Yaz aylarında Irgiz'e yaklaşır, hatta bazen bu nehri geçer. Aynı zamanda alt kavimlerden zekât toplar ve geçen yıl Orsk kervanına çifte vergi uyguladı, yani kervan zekâtı ödemedi üçüncü yıl geçtiği için yüzde iki buçuk yerine veya normal kırkinci yerine yüzden beş zekât aldı. 700 kişiyle gelen bir kervanı soyacaktı, ama neyse ki kervan Syr'ın üzerindeki taşıma teknelerini eline geçirdi; müzakereler nehir boyunca uzun bir süre devam etti ve sonunda gerekli miktarı ödemek zorunda kaldılar. Örneğin, Tüccar Musa Nazarov'un Orsk 1. loncasının kâtiplerinden biri Muhammed-Şerif Maharramov'dan 1.500 ruble değerinde mallarla alındı. Aynı memur, Buhara'ya ulaşarak, Çumekey halkıyla takas etmek için Sary-Kaşka şubesine Dört-Kara lideri Kayralapov ile 9000 ruble için 615 adet patiska gönderdi. Bu lider, Taşkent'liler tarafından soyuldu, insanları yaralayarak her şeyi götürdüler. Yaklaşık 20 Taşkent'li de Kazan tüccarı Muhtar Mukharramov katipini- Tatar Gabit Halitov'u soydular; 415 koyun, 4 deve ve bir atı alıp kendisini de esir aldılar. Çumekeylilerin köylerinde ticaret yaptı ve orada soyuldu. Aynı zamanda bizim tüccar Kovalyov'un katipini de yağmaladılar.

Kervanımızdan Hiveliler sadece Buhara'lılardan 340 chervonets veya 5440 ruble aldı. Bildiğiniz gibi, Tatarlarımızdan Asyalılardan iki katını alıyorlar, ancak şimdi

¹³⁹ “Arun-Gazy'nin gücünün azalması ...” Arungazy Abdulgaziev- Kazak Küçük Cuz'un (“Küçük Orda”) sultanlarından; onun Hive Hanıyla gelişen düşmanca ilişkilerle bağlantılı olarak, Çarlık yetkilileri tarafından Kaluga'ya gönderildi ve orada öldü.

onlardan ne kadar alındığını kesin bir şekilde söyleyemem. Tatarlarımızın balyaları çözülür, insanları dövülür ve görülmemiş baskı ve tacizle toplanır; çözülmüş balyalardan malları her yöne götürülür, sahibi toplayıcılar kavga edip dövüşür, çığlık, gürültü ve her zamanki eksikti. Bu nedenle, örneğin, Kuvan ve Yana arasındaki Chumekey köylerinde, Hiveliler, bizim kervanımızda deve kumaşı çekmeni, çekmen başına 3 koyun alarak pazarladılar. Hiveliler gece Kaysaklardan koyunları yeniden ele geçirip öyle ödemeyi umuyorlardı, ancak bütün gece dolaştıktan sonra Kırgız koyunlarını bulamadılar ve bu nedenle Orsk'taki bir Tatar tüccarı olan Şigabutdin Seyfulmuliukov sürüsüne saldırdılar ve kâtip ve çobanları dövdüler. Çok büyük zorluklarla bu koçların bir kısmını aldılar, ama hepsini geri vermediler; aynı şekilde, çekmenlerin de bir kısmı kayboldu.

Taşkent'liler aynı zamanda Buhara tüccarlarını soydular, ancak hanlarının etiketleriyle Taşkent'e gönderilip, memnuniyet aldılar. Bizim anlayamayacağımız bu rahatlığı kendi gözlerinizle görürseniz, Asya ticaretimizin durgunluğuna hiç şaşmazsınız. Bazı Türkmenler, siyah şapkalı bir Hivelinin istediği gibi yönettiği Kaysaklar gibi Hiveliler tarafından rahatsız edilmez; Türkmenler hiçbir zekât ödemez, sadece Kazak görevini yapar ve bazen Hive'ye gelirlerse hediyeler getirir. Hiveliler, bilindiği gibi, şimdi bu klanlar üzerinde yeni bir han koydular: Aday, Biurdyn veya Çumuçlitaby ve Çikli (Ait ve Bujur). Çoğunlukla, bu boylar Hazar'ın doğu kıyısında, Ustyurt'un ötesine göç ederler, ancak öncelikle bize aittir. Bu han, ünlü binici Sultan Kaip-Galiy. Böylece, Hiveliler şimdi Aral Denizi'nin her iki tarafında bir han koydular ve Orenburg'un kuruluşundan bu yana güçlerini her zamankinden daha fazla genişletmişlerdir.

Bayulla klanı ve baybakta bölümünden olan ünlü Sarym-Batyr'ın oğlu Yusuf Sarymov adında bir soyguncu,¹⁴⁰ Hive'de yaşayıp Hiveliler ile birlikte iş birliği yapıyor; 3 yıl önce Uralsk yakınlarından Hive'ye gitti, St. Petersburg'de oldu, altın ve gümüş iki madalyası var ve hoşnutsuzluğunun nedeni tamamen bilinmiyor. Daha önce düşman olan ve sınıra baskınlar yapan Suin-kara, ancak Novo-Aleksandrovska'nın kuruluşundan bu yana itaat edip, hala Rusya'ya sadık kalıyor.

¹⁴⁰ "Sarym-Batyr, soyguncu ..." Srym Datov (Batyr Srym)- Baybakty boyundan Kazak biy. XVIII yüzyılın 80'lerinde. Aşiret elitinin ve Çarlık yönetiminin halk topraklara el konmasına karşı Kazak ayaklanmasının başı oldu. 1797'de Hive'ye kaçtı, burada bazı bilgilere göre 1802'de zehirlendi.

Yukarıda adı geçen Han Kayip-Galiy ve Sarymov, Hive Han'dan Auin-kar'a gittiler, ancak Rus olarak kalacağını söyledi. Bu büyükelçilikten önce Hive Hanı, öldürülen soyguncu Kuterabar'ın yurttaşlarını, tlyaukabak bölümünün Çiklinlileri, Nazar bölümlerinin büyükleri, churen ve diğerlerini topladı ve Hive'ye zekât ödemesi yapmasını ve Rusya'ya ve Kaysaklarımıza baskın yapmasını istedi. Han onları ağırladı ve çok barut verdi. Kaysaklar şimdi de Buhara'da çok kötü olmasına rağmen, alışılmadık derecede ucuz olan bir miktar barut aldı – pud'u sadece iki ruble. Hanın iradesini yerine getirmeye söz verdiler; ancak daha önce sadakatinden şüphe ettiğimiz Biy Utarali (Kırgız veya tlyaukabak bölümü) bu durumda ortaya çıktı; vazgeçti, bir hastalık bahanesiyle Buhara'ya gitti ve tartışmalar, konseyler ve hazırlıklar sırasında hep orada kaldı. Hive hanı gerçekten ocak ayının ortasında Novo-Aleksandrovsk'a gitmek istedi; 18 bine kadar asker topladı, ama kararsızlıkla ordu dağıldı ve şef kılıcını hanın yanına getirerek başını kesmesini istedi. Bu, Hivelilerden sadece şansa umarak sözde böbürlenip, ancak kalplerinde bizden korktukları ve eylemlerini sadece şiddet yoluyla değiştiği adil ve tartışmasız görüşü tam olarak doğrulamaktadır. Hive Han'ın ağabeyi-Inak¹⁴¹, bu ikili hükümetin tüm inakları gibi sadece onurlara sahiptir, ancak gücü yoktur, hanın Ruslara gitmemesine ikna ediyor.

Hive hanı, Buhara hanı gibi değil, tüm akrabalarıyla dostluk içinde yaşıyor ve yalnız değil, her zaman yemeğini tüm ailesi ile küçük ve büyük 40 kişiyle yer. Bunun sebebi ağabeyi, bir inak ve tüm Asya bunu örnek olarak görüyor. Nazik bir adamdır, güç aramaz ve han ona saygı duyar. Hive şehirleri, Hive'nin kendisi ve Urgenç, dedikleri gibi, kıskanılacak bir durum olmasa dahi herhangi bir Buhara köyünden çok daha kötü.

Hive şehirlerinin duvarları çok kötü ve herhangi bir darbeye dayanamıyor. Hive sakinleri de Buhara'dan daha kötü, daha basit yaşıyor; tutsaklarımız ve Farslar Abbas Mirza'nın¹⁴² Horasan'da olduğu zamandan beri Hive'ye Rusları bekliyorlar. Rus kaçak ve esir askerlerinden oluşan Pers taburu buna yol açtı. Orta Asya'nın sahiplerinin, cehaletleri ve aptallıklarıyla, Rusya'nın gücü ve kuvveti hakkında hiçbir fikri yok,

¹⁴¹ İnak, Hive hiyerarşisinin en üst sıralarından biri.

¹⁴² Abbas Mirza, Kaçar Hanındandır. 1789-1833 yılları arasında yaşamıştır. Abbas, Babası Feth Ali'nin 1789'da Kaçar tahtına oturması ile 1799'da saltanat naibliğine atanmıştır. Azerbaycan valisi olarak da görev almıştır. Bir süre sonra Horasan'a vali olarak atanmıştır. Bir yandan da Azerbaycan valiliğini bırakmadı. 1833'de Karaciğer rahatsızlığından dolayı Meşhed'de vefat etmiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbas Mirza", *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 1988), 27.

Müslüman olmayan her şeyi ruhlarında hor görüyorlar ve geleceği kaygı etmeden, geçmişe önem vermeyerek duygusuz ve monoton cehaletlerinden çıkamıyorlar. Türklere ve Farslara karşı kazandığımız zaferlere dair söylentiler buraya, Orta Asya'ya, en çarpık biçimde ulaştı ve çoğunlukla bir masal olarak görülüyor ve az sayıda insan buna inanmaktadır. Buhara Kuşbegi'nin kendisi bana Farsları ve Türkleri yenmemizin ve onlardan milyonları aldığımızın doğru olup olmadığını sordu. Olumlu cevabımı belirsiz bir gülümsemeyle yanıtladı ve şüpheyi başını salladı.

Hive savaşçıları, Kara-Alamanlar, genellikle püskü cüppeler ve siyah veya kızıl yüksek şapkalarla gezerler; Gördüğüm 180 kişinin en fazla 18'nde silah ve birkaç kopyası vardı – şaft eksikliğinden çok fazla yoktu; hepsinin kılıçları vardı, ama hiç tabanca yoktu. Kılıçları Türkmen ve kendi eserleri; atlar kötüdür, sadece iki iyi argamak vardı ve bir düzine daha kötüydü; Jabau cinsinin diğer atları, çirkin ve kötü bir cins; atlar ufak, biçimsiz ve zayıftır. İnsanlar ince, güzel; Karakalpaklar daha yapılı, Hiveliler daha zayıflar; Türkmenler ince, uzun ve görkemliler.

Hive sakinleri Kaysaklara hediye olarak dört kutu kılıç taşıdığını duydular. Bu hikâye, tüccarlardan birinin dört kubu çelik çubuklar taşıdığı, develerinin Orsk'taki evime yakın bir yere getirildiği ve bazılarının onları benim mallarım ve kılıçlarım olduğunu düşündüğü gerçeğine dayanıyor. Hoca-Niyaz ve divan-begi, esir Fars Japar, bu kılıçları almak için her yolu denedi, sonunda kutuları açtılar bile, kervanı aradı ve zorla sakinleşip vazgeçtiler.

Günümüzde kervanları sadece üzerinde sürekli ve keyfi bir vergi kullanmak için soymuyorlar; ancak, en ufak bir rahatsızlık şimdi de çoğunlukla kervan soyulmasına götürür, her zaman korku ve umut arasında ilerler ve Buhara'dan veya Buhara'ya gelirken, zorunlu ve keyfi yağmalanmaya maruz kalacağı Hive sınırlarını geçmeye cesaret edemiyor. Dama kılıfımda 300 parça altınla dikiliydi; Hiveliler damalılarının ağırlığına şaşırırlardı ve Rus kılıçlarının yaptığı gibi kınların demir olduğu ve sadece deri ile kaplandığı gerçeğiyle sakinleştiler.

Polonyalı bir asker, galiba, Kizilyek taburundan, 1835'te yazın yapaslara yakalandı, Çumekeyliler onlardan aldılar ve Hive'ye Khoja Niyazu'ya zekât yerine verdiler. Hive'den Rusya'ya, sonra da Astrahan'dan tekrar Hive'ye kaçan Ryazanov, başkalarıyla birlikte yine Buhara'ya gitmek istedi; ancak Orsk'tan çarpık genç Poludov ve Andrei Arşinov ile birlikte yakalandı ve direğe dikildi. Andrey Arşinov, abisi ile

ortak olarak, üç yıl önce Astrakhan'dan kaçtı ve Türkmenler ve Adaylar ile birlikte Hazar Denizinde soygunlar yaptı. Poludov 1827 civarında babasıyla Orsk'tan götürüldü ve şimdi dördüncü kaçıışı için idam edildi. Babası hala Hive'de yaşıyor ve susam değirmeninde çalışıyor.

Asya'da Müslümanların ve özellikle Sünnilerin köleleştirilmediğine dair görüş tamamen adil değildir. Tatarlarımız genellikle inançlarını sormadan pazarlarda satılıyor. Şehirde yaşayanlar oldukça güvenlidir; ancak Türkmenler onları çeşitli hilelerle bozkırlara çektikleri bir yerde yakalarlarsa, genellikle satış için çarşıya götürürler. Aynı şekilde, Orta Asya Müslümanları da inançlarını kabul eden esirleri hiçbir zaman serbest bırakmadıkları için Kuran'larının görevlerini yerine getirmezler. Hemen hemen tüm tutsaklarımız ve tüm Farslar, çoğunlukla görünüş için olsa da baskı altında, derebeylerinin inançlarını kabul ettiler; ama henüz hiç kimse özgürlük kazanmadı.

Bununla birlikte, Hazar Denizi'ne asla ulaşamayacağını söylemeye gerek yok; kum ve gevşek toprakta 900 mil kadar sızmış olmalı ve bunun için suyu olmayacak. Bu çölde bataklıklar oluşturarak kaybolmalı. Hiveliler, geçen yıl Orenburg'daki Buhara tüccarlarının gözaltına alınması ve Hive tüccarlarından Rus mahkûmlarını tutmayacakları ve satın almayacakları ile ilgili yazı almak vesilesiyle, Rusların bu yıl Hive'ye gideceklerinden eminler, ancak başkent ve hanlığın güvenliğini emanet ettikleri kutsal Palvan'ın gücüne ve merhametine umuyorlar.

Uzak Kaysaklar Hivelilerle çok meyilli değiller ve inançlarının vahşetine ve mollaların kışkırtmalarına rağmen, sadece peri masallarından duyarak tanıdıkları ve korkup pek güvenmedikleri Ruslara karşı biraz daha eğilimlidir. Genel olarak, Kaysaklar, kendilerine en yakın olanlar ve sınırda yaşayanlar hariç, vatandaşlıkları hakkında hiçbir fikirleri yoktur ve kendilerini tamamen bağımsız olarak görürler; kaçınılmaz durumlarda zorluğa baş eğerler ama bunu şiddet olarak görüyorlar. Onların hiçbir amacı veya inatçı, kasıtlı direnişi yoktur; başka birinin öznesi oldukları fikrine tamamen aşinadırlar, ancak geçici olarak, gerektiğinde topraklarına yaklaşmaları gereken sahibinin yetkisi altında olduklarını düşünmeye alışkındırlar.

3.2.3. Buhara Hakkında, Hanlığın Kendisi, İlişkileri ve Durumu Hakkında

28 Aralık'ta ilk Buharalarla karşılaştık; kervan-başı kervanın gelişi hakkında bilgiyi 6 gün öncesinde gönderdi; hanın kölesi olup merhametinde ve şerefinde bir argamaka binen ve sadece soylulara ve sultanlara verilen bir onur – taksır olarak hitap

edilen bir Fars, Cilaudar,¹⁴³ bizi karşıladı. Onunla birlikte 10 kişi vardı; tüccarları sorguladı, mal listesi hazırladı ve gecesinde Kuşbegini gönderdi. Cilaudar bizi Karok ve Nur Hoca doğal sınırları arasında karşıladı. Buhara'nın ilk köyü Kagatama'dan iki gün yürürken, karavanların genellikle karşılandığı üçüncü ve en yakın yol daha var- bu Agatma. Karok'tan Nur Hoca'ya kadar 30 verst var; sondan Agatma'ya kadar aynı mesafe ve ilk Buhara köyü olan Kagatam'a yaklaşık 25 verst, Kervan Kagatam'ın altında 3 bölüme ayrıldı: şehirli, köylü Buhara'lılar ve Tatarlar. Birincilerinin balyalarına mühür koyup Buhara'da vergi topluyorlar; ikincilerini inceleyip hemen orada vergi alırlar, Tatarlar – durumlara bağlı, ama genellikle onlar da yerinde soyulur.

Buradaki toprak her yerde kumlu, taşınabilir gevşek kumdur, böylece Kagatam'ın bir kısmı hala kumun altından görülebilir, tamamen kaplıdır. Buna rağmen meyve bahçeleri ve üzümler var. Kagatama'nın rastgele dağılmış avluları kil duvarlarla çevrilidir. Burada vergilerin toplandığı bir Kuşbegi'nin evi var- bachane, bir gümrük evi. Aynı yerde, Kagatama'da, büyük avcı, doğancı, vergi toplama hakkı olan ve dedikleri gibi, hana 80 bin Buhara çervonets ödeyen Kushbegi'nin kendisi, kervanı karşıladı ve bizzat yönetti. Ancak, satın alma tutarının abartılmış olması muhtemeldir.

Burada da soygun ve şiddetsiz gün olmadı; istediklerini, beğendikleri her şeyi aldılar. Edigar Bik (Bek Biy) diye biri bu vergi toplamada önemli bir kişidir: Kuşbegi ve aç kalabalığıyla birlikte geldi, öksürdü, önünde duran itaatkâr tüccarlara açgöz bir bakış attı ve gürleyen sesiyle, mallardan herhangi bir şeyi gizlemeye cesaret eden herkesi sopalarla dövmeye söz verdi. Bildiğiniz gibi, fahri ama mütevazı bir unvanı sadece görünüş için taşıyan Kuşbegi, otorite tarafından devletteki ilk kişi ve hatta hanın kendisini yönetir. Avrupa işleri hakkındaki bilgisini göstermek istedi; Kendisi de itiraf ettiği gibi, son zamanlarda Buhara'da olan İngiliz Burns'den öğrendiği dersi birkaç kez tekrarladı: İngilizler denizde ve Ruslar karada olup, Avrupa'nın en güçlü devletleridir.

Dediğim gibi Orenburg'dan arkadaşım yarı Buharalı Şa-Bulat'dı; fakat halktan birine şah demek istemeyen Kuşbegi, ona Tam-Bulat adını verdi ve kendi mallarının arasında benim mallarım da olup olmadığını tehditlerle sorguladı.

Gerçek şu ki, gayrimüslim biri müslümanın ödediği verginin iki katını öder ve bu nedenle benim Şa-Bulat adı altında ticarete geldiğimi düşünürler; hiç malım olmadığına inanmak istemediler. Kuşbegi beni çağırdı. Rus musun? Rus'um. Neden geldin? Özel

¹⁴³ Cilaudar- bu durumda hanın kuryesi.

bir ihtiyacım yok; Kaysaklara bir mahkûm için gönderildim, tüm yemeklerim tükendi, birlikte gideceğim boylar göç ettiler, kalın kar yolları geçilmez hale getirdi; Taşkent'liler, Türkmen ve Hiveliler yolda soygunlar yapıyorlar; bu nedenle Buhara'ya müttefik bir güç olarak başvurdum. Burada biraz zaman geçirmek ve sonrasında diğer göçmenlerle, Kaysaklarla gitmek istiyorum. Malın var mı? Hayır. Peki paran? Evet, 200 adet altın var. Kuşağımı çıkardım ve kuşbeginden parayı kendilerinin saymasını istedim. Gözleri altınlarımın üzerinde parladı, ama beni bir şekilde soymaktan utanıyordu ve bir bahane arıyordu. Dedi ki, bizim Buhara'da her şey için yasalar var ve yasalarımıza göre paranızdan bir ücret almalıyız. Kendim yasalarla yargılanacakları bir devlette yaşadığımı ve onlara itaat ettiğimi söyledim. İskender'i biliyor musun? – diye sordu Kuşbegi. Büyük İskender hakkında konuştuğunu sanıyordum; ama meğerse Alexander Burns'i soruyormuş. Ona bu gezginin onu, Kuşbegini övdüğünü söyledim. Hoşuna gitti. İskender bana bir kitap verdi, çok ilginç, ama bana iyi bir şekilde açıklama yapamadı, çünkü Farsça çok az biliyordu, dedi. Kenarlarda bir yerde bir çeviri yazdı. Ama Kuşbegi'nin sadece çok ilginç olduğunu bildiği o kitabı bana göstermedi ve daha sonra muhtemelen kaybetti veya bulmak için çok tembeldi. Onu sadece bilgili olduğunu göstermek için konuştu.

Silahımı ve tabancalarımı pistonlarla incelemeye başladılar, ama Kuşbegi arkasına dönüyordu ve daha önce görmesine rağmen bu yeni buluştan korkuyordu. Edigar'a altın parçaları sayması söylendi. 197 bulundu. Her şeyden önce, 200'ün tamamı için vergi toplaması gerekiyordu, sonra ne kadar alalım diye konuşuldu. Müslümanlar her seferinde 40'tan bir ödeme yapıyor ve kâfirler iki katını. Bana Ermenilerden, Kızılderililerden yüz üzerinden 5 aldıklarını, İskender'den de aynı şeyi aldıklarını söylediler. Tartışmadım, ama eylemlerini makul bir bahane ile örtmek isteyen Kushbegs, mollayı çağırdı ve Tatar'ca Ruslardan ne kadar alınması gerektiğini sordu, çünkü elçileri dışında Ruslar daha önce Buhara'ya gitmemişti, ancak Farsça mollaya onda bir diye anlattı. Farsça'da beşte birini ya da her şeyi alabileceğini cevap verdim. Bu Kuşbegini biraz şaşırttı ve konuşmayı çevirip, Farsça nerede öğrendiğimi sormaya başladı.

Sonunda, 197-20 çervonets'den aldılar ve Kuşbegi yine de hanın iradesine uygun olup olmadığını soracağını ve Khan emrederse parayı hemen iade etmeye hazır olduğunu birkaç kez tekrarladı. Sadece boş bir konuşma olduğunu söylemeye gerek

yok. Bana nerede yaşayacağım soruldu- köyde mi şehirde mi? Serbestçe dolaşmak için şehir dışında kalmak istemiştım; Ama Kuşbegi bana ahırında bir daire kiralamayayı teklif etti, ancak reddettim ve şehre gitmemde ısrar ettim. Kervan ayrıldı; atlılar şehre ve köylerden tanıdıklarına sürdüler ve Kagatam'dan 20 verst, farsah¹⁴⁴ 2 ½ Wabkend'e Şa-Bulat'ın evine gittim. Kushbegi bana şehirde ona gelmemi emretti.

54 günlük bozkır yolundan sonra köy görmek oldukça keyifliydi. Bununla birlikte, rastgele dağılmış kil çamur kulübeleri, yarı dağılmış, düz çatılarla – etrafta meyve bahçeleri, üzüm bağları; toprak: silt, kil, kum höyükleri ve solonetz. Şah-Bulat'ın oturma odasına, Mihman Haneye yerleştım; bu bahçede ayrı bir kulübe, iki tarafta iki kapı bulunan bir oda; rüzgâr nereden geliyorsa oradan kapılar kapanıyor. Her avlu kil duvarlarla çevrilidir. Yerin bir zamanlar daha iyi bir konumda olduğu görülebilir; eski binaların birçok kalıntısı var. Saman ve gübre bulunan eski kil duvarlar, Buhara halkı tarafından kara için kırılır ve kullanılır.

Wabkend'e yarım verstte, aynı adı taşıyan bir nehir ahşap bir köprüyü geçiyor, nehrin genişliği 10, 12 kulaç- köprü daha uzun.

Bu ve ertesi gün köylüler- Vabkend'e bir şehir demek zor ve zaten Buhara halkı sadece başkentlerine öyle derler- Şa-Bulat'ın köylüleri tebriklerle geldiler, işlerini ve haberlerini anlattılar, kimin nasıl anlaşmazlığı, davası var ve kimin kaç tanap¹⁴⁵ arazi var ve hasatı ne kadardı. Hava açıktı; geceleri 10 ° C'nin üzerinde şiddetli ayazlar vardı ve öğle saatlerinde güneşte eridi. Burada sandaliye ile ısınırlar- altına bir kızartma tavası koydukları, masayı battaniyeyle örtüp bir daire içinde otururken bacaklarını ve ellerini masanın altına koydukları alçak bir masa. Pilav ve kuzu yerlerdi. Vabkend'de, camisiz bir minare olup tek başına duran bir kule var; bu tuğla minare oldukça ustaca katlanmış. Efsaneye göre bir han Buhara'daki benzer bir kulenin inşaatçısını, başka bir yerde böyle bir şey inşa edememsi için öldürme emri vermiş ama bu mimarın öğrencisi Vabkend'e kaçmış, bir gecede kuleyi inşa etmiş ve delirmiş. Bu kulenin yüksekliği 40 gaz, yani 20 mahovyi sazhen. Orsk kalesinin, Buhara'dan veya Vabkend'den 40 kule daha yüksekte olup ve kırk günlük bir deve yolculuğu sırasında günlük olarak bir kulenin yüksekliğine indiğine dair bir inanç var. Gerçeğe yakın olabilir.

¹⁴⁴ Farsah (Farsang). Farklı alanlarda önemli ölçüde değişen bir uzunluk ölçüsü. Yaklaşık olarak saçma altı- yedi kilometreye eşittir.

¹⁴⁵ Tanap: Yaklaşık 28,5 a. eşit bir alan ölçüsü.

2 Ocak'ta ihtiyacım olan her şeyi bir deveye yükledim ve Başkurdum ve Şa-Bulat'ım ile birlikte şehre gittim. Wabkend'ten bir buçuk kilometre uzakta, Zarevşan nehrin karşısına Abdullah hanın inşa ettiği, genel olarak buradaki tüm iyi binaların 200 yıldan uzun süredir sahip olduğu Abdullah hanın inşa ettiğini söyledikleri Taş-Köpür tuğla köprüsünü geçtik. Köprü 30 metre uzunluğundadır, iki küsür kulaç genişliğindedir; dağılmaya başladı, ama kimse tamir etmiyor. Köprü'nün sütunlarında kırışıklıklar içinde birçok yazıt vardır;

Wabkend Nehri, Zarevşan nehirine Taş-Köpür'ün biraz aşağısında akar. Wabkend'de su Zarevshan'dakinden daha bulanık; ikisinde de akım hızlı değil. Tüm arazi hendeklere kazılmıştır; birçok hendek boyunca uzanan tüm köprüler kırılmış ve bozulmuş, böylece genelde patikaya dönüşen büyük yolu atın üstünde zor geçersiniz. Uzakta, yol boyunca, meyve bahçeleri, üzüm bağları ve konutları görebilirsiniz. Köprü'nün yanında, diğer tarafta, sağ tarafta bir kil cami, solda geçenler için banklar ve demirhane. Burada, dükkânda, bu aralar buraya çok getirilen bir Rus semaver de var. Yarım kulübede, yolda, bir köy var- kil duvarlar arasında veya hendekler tarafından kesilen ekilebilir arazi arasında neredeyse durmadan sürüyorsunuz. Dahası, hendeklerde birçok değirmen yapılmış-bu neden buraya Assiya denir, değirmenler; Kaşgari olarak bilinen Müslümanları yıkamak için özellikle bakır kaplar yapan bakırcılar da var. Değirmenler tavukayakları üzerinde, kol kalınlığının üzerinde durur ve kil ile kaplanır. Toplamda köprüden şehre yaklaşık 3 farsah, Assiya'dan yaklaşık bir farsah, 8 ya da 10 verst kalıyor. Burada şehirden çarşıdan dönen insanların kalabalıklarıyla karşılaştık. Son derece komik bir manzara; şiddetli bir soğukta, püskü bir cübbe ve çıplak ayaküstüne yırtık ayakkabılar ile ve bir eşeğin arkasına torbasını atarak, bir Buhara'lı oturuyor ve elleri cebinde, eşeğini sürekli yanlarından tekeler. Kentte eski sahibinin adını alan Ayaz kulübesinde durduk.

Kentin çevrelendiği kil duvar veya sur, yaklaşık 5 sazhen yüksekliğindedir; tabanındaki kalınlığı 5 arşin; çevrenin 10 verst'e kadar olduğu tahmin ediliyor. Duvar toprakla destekleniyor; üstü dişlerle süslenmiştir, etrafındaki mazgalların altında, içeride, çöken ve son derece dar olan bir tür çıkıntı vardır, bu nedenle oradan geçmek mümkün değildir, bazı kapıların yakınında, bazen suçluların atıldığı yerler hariç. Hırsızlık için iki suçlunun itildiğine şahit oldum; biri bacağını kırdı, diğeri tamamen darbe aldı, ama galiba ikisi de hayatta kaldı. Hendek yoktur; sadece işaretleri

kaldı, 12 kapı olduğu söylenir; ama Buhara halkından isimlerini söylemesini istediğimde, her zaman bir kapı eksik saydılar. Daha sonra, bazı kapıların tamamen koptuğunu ve oraya gidilmediğini duydum.

Kapıların isimleri aşağıdaki gibidir:

1. Semerkant, 2. Mazar 3. Kauval, 4. Sallahana, 5. Namazga, 6. Şeyh-Celal, 7. Karakul, 8. Şirgiran, 9. Talipaj, 10. Kalyandar-khan, 11. İmam.

Narteks veya kanatlar sığ ormandan yapılmış ve kötüdür; gerektiğinde taş ve toprakla içeriden gömülür. Bahçeler ve yazlık evler şehir etrafındaki duvarlara bitişik, duvarlarla çevrili ve kalıplanmış kulübeler bitişiktir, tüm bunlar, küçük boşluklarla, şehri hatırı sayılır bir mesafede çevreler, örneğin neredeyse Wabkend'in kendisine kadar. Wabkend kulesi vesilesiyle, daha önce bahsedilen Manar-Kalyan dışında şehirde yüksek minareler yoktur. Şehrin girişteki görünümü dağınık, cömertçe; sokaklar aşırı dar, bu yüzden çok az olan iki tekerlekli arba ile yaya olarak karşılaşırsanız, geçemezsiniz, ancak sadece aks ve tekerleklerin üzerine tırmanmanız gerekir. Eksen her iki taraftaki mazank duvarlarına zarar verir. Çarşıların yakınlarında aşırı kalabalık var. Yayalar ve at üstündekiler birbirlerini durmayan bir çığlık ile sersemletir: puşt! puşt! (Git, git); yemek götürenler birbirlerinin ayaklarına dolanır, yatanların üstünde insanlar ve atlar geçer- tek kelimeyle zorlukla geçebilirsiniz; ama günde sadece beş kez- mazinler (muezzinler. -Komp.) dua etmeye çağırırlar ve anında sokaklar boşalır ve camiye gitmeyenler Han'ın Yesaulleri onları bulamaması için saklanabilecekleri yerde saklanırlar.

Dikkat verilecek binalar: çarşılar, hamamlar, kervansaraylar, camiler, medreseler ve Ark veya saray. Üç ana pazar: Kumaş, halı ve ipek satan Tim; her türlü ufak eşyanın, işlemeli elbisenin, mutfak eşyalarının, koşum takımının satıldığı çar-su; satış da olup ama çoğunlukla takasçıların, Hintliler olduğu sarrafan. Üç çarşı aynı mimaridir: aynı sütunlar üzerinde, daha küçük boyutlu aynı kemerlere bitişik yuvarlak, tuğla bir tonoz. Kemerler arasında, çoğunlukla açık üçgen boşluklar. Tonozların altında, sütunlara yaslanarak satıcılar oturur; çarşıların kil zemini o kadar çok darbe almış ki ki, tamamı diz derinliğinde çukurlardan oluşuyor. Çarşılarla bitişik olan tüm sokaklarda banklar var. Bütün bu pazarlar eski, yıpranmış ve aynı zamanda Abdullah Han'ın kurduğu söylenir; yeni çarşılar, bir tür çatı oluşturan direk tonozlarından katlanmış, kil kaplı. Bu çarşılar son derece çirkin.

Hamamlar yapıları ile pazarlara benzer, ancak sadece sütunlar arasındaki boşluk bir duvarla kapalıdır, kil ile kaplıdır ve yapı çok daha alçaktır. Banyoların kemerlerinde, küçük bir camlı küçük pencereler yerleştirilmiş ve içerisi çok karanlık, kirli, düzensiz; zemin çok kötü fayanslarla kaplıdır, duvarlar beyazlatılmıştır ve daima ıslaktır; özel bir duvarla alınan orta tonoz, alttan ısıtılan ve taş zemini ısıtan hamamın en sıcak bölmesidir; orta tonozdan sekiz kapı sekiz özel koridora, daha küçük kemerlere açılır. Hamamların hepsi medreselere veya diğer kamu kurumlarına aittir, vergilere verilir. Görevli, hamamın girişinde oturuyor; tam orada, özel bir çitte, açıkta soyunuyorlar ve görevli elbiseyi koruyor. En iyi hamam Maskaran; orada ve Gamami-Hoca hamamında, hanın kendisi yıkanır, bunun için bir kuruş bile ödemez, öyle kalıplanmış, bununla birlikte, özel kişiler de belirli bir ücret ödemek zorunda değildir; hamamlar halk için, hayır kurumları; görevli, para istemeye bile cesaret edemez, ancak kendisi birkaç para veren kişiye nazıkçe eğilir ve her zaman bundan memnun kalır. Buna rağmen, hamamlar, dediğim gibi, vergiye verilir. Buhara'daki tüm hamamlar çirkin ve kirlidir, ancak hamam görevlileri iyi yıkarlar, tıraş yaparlar ve aynı zamanda her türlü şeyi söyleyerek, kendilerine para istiyorlar, çünkü sahiplerinden ücret almıyorlar.

Kervansaraylar ya da Buhara'da söyledikleri gibi sadece saraylar, en az 25 tane var; en dikkat çekici: Rajab-Bik-Divan-Begi; orada durdum, bana görünmediği Ayaz'dan geçtim. Bu, ortada bir avluya sahip, yaklaşık bir kapı olan dörtgen bir tuğla yapıdır. Üç katlı amfiteyatroda, biri diğerinden daha dar çıkıntılarla; ahırların ve birkaç odanın dibinde, ikinci kademede kilerden; üçüncüsünde genişliği üç adım ve uzunluğu beş adım civarında oturma odalarından, oluşmaktadır. Odalarda bir tencere veya su ısıtıcısı için küçük ocaklar vardır. Burada bir aylık: odabaşına 2-4 taneg, taneg yaklaşık 20 gümüş kopeyka; kiler için- 7-14 taneg ödüyorlar; ahırlar için özel bir ücret alınmaz.

Dışarıda, ahırın kalın kil duvarlarında, ufak eşya satıldığı birçok buruşukluk vardır. Ahırın etrafında, dışından kısmen kulübeler sıkışmış, bir kısmında iki kişinin geçemeyeceği kadar dar bir geçit veya cadde bırakılmıştır. Tüm kulübelerde kapılar ve ahşap işleri inanılmaz derecede kötüdür; kapılarda menteşeler yok ve tamamen kapanmıyorlar. Saray sahibi Rajab-Bik'in, onu kiraya vererek her yıl 300 Buhara chervonets'e kadar alır. Bu ahırda genellikle Andajanlılar, farklı yerlerden Türkistanlılar

ve bazen Hiveliler da olur. Bu ahırın yan uzunluğu 25 sazhen kadar; içinde 300 kadar kalmalık yer var.

Saray Ayaz Rajab Bik'den daha büyük, ama harap ve son derece düzensiz. Kaçak Tatarlarımız, Afganlarımız, Heratlılarımız, Buhara takasçıları orada kalır; ünlü Astrakhan Ermenisi Martyn Egorov Berkhudarov da orada yaşıyor. Saray Ayaz, bir ya da iki yapı hariç, diğerleriyle aynı yapıdadır. Ancak hemen hemen tüm sarayler aşağı yukarı dağınık ve genel olarak en dağınık ve kötü durumda. Zengin tüccarların ve haysiyetlerin daha iyi yaşayabileceğinden hiç fikri olmadan kaldıkları yerde, bizde olsa hiç kimse böyle bir yerde yaşamayı kabul etmezdi. Sözü edilen Berkhudarov, ışıık için kapısına, yaklaşık 4 camlı bir pencere koymuştu; öyle bir hayret olarak görüldü ki ki, tüm şehir bu camları görmek için toplanırlardı, sonunda onları kırdılar ve Berkhudarov onları kâğıtla değıştirmek zorunda kaldı.

Saray Nogai çok yıpranmış ve kötü, içinde yaşamak neredeyse imkânsız. Orada istisnasız, sadece Tatarlar (kaçak), 1000 kişiye kadar, her bir kulübede 6-8 kişi olarak kalırlar ve günlerinin çoğunu havada ahşap işleri yaparak geçirirler. Rusya'dan gelen tatarlar da orada kalıyor; böyle bir ziyaretçinin yurttaşlarından biri onun için odasını temizler, hizmet eder ve bunun için önemsiz bir şey alır.

Tütün satışından adını alan Tambaku saray. Buhara'da her yerde tütün ekilir, ancak enfiye için Rusça ve sigara içenler için Karşı en iyisi olarak kabul edilir. Birincisi burun veya burunluk olarak bilinir. Sigara içmenin ve koklamanın kesinlikle yasak olup, ancak tütün ve pipo açıkça satmak serbest olduğu gariptir. Neredeyse herkes sigara içiyor, aynı zamanda çok kokluyorlar, ancak bunların hepsi gizli. Tambaku saray bir Rus ahşap hanı gibi inşa edilmiştir; hepsi kaplıdır ve ışıık sadece kapıya girer. Altıdan fazla oda yoktur.

Her ikisi de aynı sahiplerinden olan Hoca kulübeleri, şu anda biri Orenburg'da yaşayan han akrabalarındandır. Han bu sarayları kendisinin ilan etti. Orada sadece Hintliler yaşıyorlar; büyük ama çok harap ve en kötü, dağınık durumda. Bu ahırın çıkışında üst katın düz çatısı olması dikkat çekicidir: düzinelerce insan her zaman orada, açık havada, herhangi bir mutfak bahçesi olmadan, tüm şehre açık, kafalarına sadece bir cübbe atarak otururlar.

Pahta saray- pamuklu kâğıt. Küçük ve kirli, yukarıdan aşağıya, pamuklu kâğıt balyalarıyla doludur. Köylüler kendileri bu malları köylerden getirmiyorlar, ancak spekülâtörler pazar günlerinde köyleri dolaşıyor, kâğıt alıyor ve buraya topluyorlar.

Zengin bir Afgan Bedrutdin kulübesi. Bu tüccarın Buhara'da eşleri ve evi var ve Buhara'daki ilk kapitalist ve her yıl Kabil'den geliyor: 40 bin tilla veya 160 bin rublesi var diyor. Her yıl Kabil'e en iyi 100 at ve birçok Rus eşyası götürüyor. Ahır yeni, iyi, küçük değil. Orada çoğunlukla Afganlar duruyor.

Ahır Mirza Çul. Aynı zamanda yıkılmış Mavr¹⁴⁶ şehrinin sakinleri ve Afganlı Loganiler kalırlar. Saray, eski ve kötü.

Kuşbegi sarayı, küçük, ama iyi durumda. Kushbegi zamanının çoğunu orada özel bir odada geçirir. Çoğunlukla Farslar kalırlar.

Üç Urgyanji veya Hive saraylarında, Buhara'ya göçebe halkların Buhara cübbelerine tercih ettikleri Hive cüppelerini getiren Hiveliler kalıyorlar. Ayrıca elma, jida,¹⁴⁷ kışın balık getiriyorlar; Orenburg'a göndermek için pamuk kâğıt, kumaşlar, Hint basması, boyalar, çay, karakul kuzu derisi vs. Buhara'dan satın alıyorlar.

Fil-Han sarayı. Kaçak Tatarlar, ayakkabıcılar (Kauş-Duz) en üstte ve Taşkentli ve Kokandlılar altta yaşıyorlar.

Emir sarayı, yani han sarayı- karanlık, dar, sadece kiler olarak hizmet eder. Başka bir Han sarayında Emirde, karakul kuzu derisinin ticareti yapıyorlar.

Abdullah Can sarayı. Üst tarafında Kaşemirli ve Afganlar, altta Buhara'lılar oturuyorlar. Karşı sarayı- Karşı tütün satışı. Kızılderililer ve Buhara koyun dericileri kalıyorlar. Koyun derisi paltolar asla stok için hazırlanmaz, ancak bahar geldiğinde genellikle yetişir; ayaz sırasında insanlar kalabalıklaşır ve günlerce kürk beklerler; kışın yarısını bu şekilde geçirerek, 10, 15 ve daha fazla derecede püskü bir cübbeyle sokaklarda gezen Buharalı, sonunda bir koyun derisi paltosu satın alır ve bahar geldiğinde, birkaç hafta giyip, ilk isteyene yarı fiyatına satmak için acele eder.

Burada geleceği umursamıyorlar ve her bahar kışın tekrar geleceğini unutuyorlar. Berra ve Damulla-Şir saraylarında, çay satan Hokandlılar ve Taşkentliler yaşarlar. İsmail Hoca'nın eski ve yeni iki sarayı; birincisinde, Türkmenler ve genellikle develeriyle atlarıyla gelen insanlar kalır çünkü ahırlar oldukça geniştir; ikincisinde

¹⁴⁶ "... yıkık Mavr şehri ..." Fars birliklerinin işgalinden kısa bir süre önceki Marv (şimdi Mary) kastediliyor.

¹⁴⁷ Djida. Nişastalı meyveli bir ağaç.

Buhara tüccarları ve üstte Nogaylar, kaçak Tatarlar kalırlar. Saray Alyam – Buhara’lıların olduğu yer. Payas-Tany sarayı, Kunduz’luların köle sattığı yerdir. Bu köleler: gazarlar, kaferler, çatrar,¹⁴⁸ Badahşanlar ve bazen Ruslar, Heratlar, Farslar.

Kunduz'un¹⁴⁹ şu anki sahibi Emir Muhammed Murad-bek, sürekli olarak bölge halklarına baskın düzenliyor, esir alıyor ve tüccarlar onları Buhara'ya getiriyorlar. Onlar için 20-50'ye tilla veya Buhara chervonets verirler, iyi kızlar için 70'e kadar ve yakışıklı erkekler için 40'a kadar öderler, ancak işçiler genellikle 30'dan pahalı değiller. Kervansaraydan bahsetmişken, hemen hemen her Buhara tüccarının sarayda bir oda tuttuğuna dikkat edilmelidir; mallarını katlayacak ve tutacak başka bir yeri yok, ticaret yapacak hiçbir yeri yok. Tüm evlerde çok sıkışık bir alan var, bahçeler çok küçük, kapılar çok dar ve özel evlerde balya ve mal taşımanın veya yağmanın hiçbir yolu yok; aynı zamanda, sakinlerin ve ziyaretçilerin karşılıklı ilişkileri, tüm işler sadece çarşıda ve saraylarda gerçekleştirilir; neredeyse hiç kimse birbirinin evine gitmiyor, ev ve avlu neredeyse her zaman kapalıdır.

Buhara’da 300’e kadar cami var; bunlar çoğunlukla bizim herhangi bir evimizden daha kötüdür; tonozlu, karanlık, kille sıvanmış; bazılarında, minare yerine küçük ve alçak bir kule var ya da muezzin insanları sadece caminin sundurmasından çirkin bir çılgılık içinde çağırıyor. Çoğu cami büyük değildir; yüz kişiyi sığdırır, ya da bir buçuk.

Cuma Camisi, Cuma, Katedral- ilk sayılır. Orada sadece cuma günleri ibadet ediyorlar. Tuğladan, eskidr. 30 kulaç, 60 gaz yüksekliğinde, yakınlarda duran bir minare ona aittir. Koyu tuğla desenleri ile oldukça ustaca işlenmiştir ve Wabkend kulesi hakkında yazarken zaten ondan bahsedilmiştir. Cuma Camii ve minaresi, Buhara halkının görkemini ve gururunun zirvesidir ve tüm dünyada böyle bir şey olmadığından kesinlikle eminler. Han karar verirse bazen bu minareden suçluları atarlar. Buhara sakinlerine göre, 20 bine kadar ibadet eden kişi camilere sığabilir; ancak bu 20 binin açık havada durduğuna dikkat edilmelidir, çünkü cami, aynı büyüklükte olan Orenburg Gostiny Dvor'umuz gibi sütunlar ve kemerler üzerinde bir taş gölgelik ile çevrili dörtgen bir alandan oluşur, yani, bir dizi tonoz 15 basamak genişliğinde kapalı

¹⁴⁸ “Gazar, kafeler, çatrar ...” Belli ulusların çarpık isimleri- Hazarlar veya Hazaralar (Orta Afganistan), kafirler (Kuzeydoğu Afganistan'daki Kafiristan; 1895'te Emir Abdurrahman Han tarafından fethinden sonra – Nuristan), Çitral veya Çatrar sakinleri (Kuzey Hindistan).

¹⁴⁹ Kunduz şehri Sirderya'nın solunda yer alıyor. Çelik tez 65. Ayrıca şehir hakkında bkz. William Moorcroft, *George Trebeck, Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan The Panjab in Ladakh and Kaşmir; in Peşawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, Vol. 2, (London: The Authority of The Asiatic Society of Calcutta, 1841).

bir geçit oluşturur; dış duvar bitişik, iç duvar sütün ve kemerlerden oluşur. Orta veya avlu kapalı değildir. Kireç her yerde kopuk, yazıtlar silik ve bina kötü durumda.

Gau Kushan Camii, aynı yapıda ama çok daha küçük; minaresi yaklaşık 25 gaz yüksekliğindedir. Eski tuğla bina, aynı şekilde kötü durumda. Gau-Kushan: kasaplar, inek kesiciler anlamında; cami adı, daha önce yan caddedeki mezbahaların bulunduğu için verilmiştir.

Atalyk Camii, Ark'ın ya da sarayın kapılarında duruyor, aynı şekilde taşlı ve antiktir. Gau Kushan'dan bile daha küçüktür; kemerler sadece bir tarafta ve üç tarafında bitişik bir duvarı var. Cami, Ark'a bitişik meydanda, sarayın girişinde Registan'da duruyor. Fakat Registan, bizim açımızdan, bir alan olarak adlandırılmaz. Bir Başkurt köyünde olduğu gibi, bazı hendekler, çukurlar ve vadilerle kazılmış, p ve kirlerle çevrili, kulübeler ve banklarla inşa edilmiş düzensiz, kirli bir yer, bu yüzden bazen dar yollarda zorlukla geçebilirsiniz.

Sary Hauz Camii, yarı taş, yarı ahşap, küçük; avlusu yok ama kemerlerin altında. Diğer camiler özel dikkat etmeye değmez: Çok kötü bir şekilde inşa edilmişler ve kütüklerden oluşan ve kil ile kaplanmış birkaç kemerden oluşuyorlar.

70'e kadar medrese veya okullar var; yapıları ile saraylara benzerler, tek fark tavanlarının veya çatılarının düz değil, kemerde olmasıdır. Öğrenciler odalarda mollalarla birlikte yaşar ve talimatlarına uyarlar. Her odada, bu medreseden gelen gelir payını, hamamlardan, topraklardan veya saraylardan elde ettiği payı alan bir molla yaşar. Bu molla, aynı zamanda ona hizmet eden birkaç öğrenciye bakar ve onlara canı istediği kadar ücret verir. Yerini terk ederken molla, onu başka bir adama satıyor. nl Mir-Arap medresesi ilk caminin karşısında yer alır. 80 odaya ve aynı sayıda mollalara sahiptir. Bu, Buhara'da ne kadar çok beleşi olduğunu gösterir.

Ark veya saray- aynı kulübelerden oluşan bir toplu yapılar, küçük bir cami, tenteler ve harap ahırlar – ortak görüşe göre antik çağlarda insanlar tarafından yapılan oldukça yüksek bir höyükte yatar. Bu höyüğün döküldüğü her yerde, Buhara'da bulunmayan bu kadar büyük bir ormandan oluşan ahşap bir çıta, kütükler ortaya çıkıyor. Bu höyüğün girişi de toprakla kaplı bir tonoz altındadır. Kemerin altındaki yol, derin çukurlarda ve dar, düzensiz. Sarayda, bir gölgelik altında, on iki top ve iki harç

vardır; Han köleleri de orada oturuyor. İki kırık araba, birisi galiba Gaverdovsky'nin,¹⁵⁰ Kaysaklar tarafından Hive'ye satılmış ve diğeri Orsk'ta çalışılan ve burada 1831'de bulunan Buhara'nın elçisine sunulmuş; kâbuslarla kaplı hanın bahçesinde dağın yanında duruyorlar ve han geldiğinde ortaya çıkartılır. Su, Ark'a deri torbalarda taşınır; üst katta yoktur. Kapalı tonoz, biri içeride diğeri dışarıda olan çift kapı ile kilitlenir; girişin kırışıklarında püskü elbiseler içinde bekçiler, muhafızlar vardır; silahları: bir silah, çekan ve bir kılıç- onun yanında durur ve yatar.

Khan'ın muhafazasının dış kaplaması diğeri sakinlerin kil kulübelerinden farklı değildir; iç mekânın biraz daha iyi işlenildiği, yani sıvanmış; bir oda Rus patiska ile işlenmiş, tavan boya ile boyanmıştır. Eşleri ve hizmetçileriyle birlikte hanın yanı sıra Kuşbegi de ailesi ile birlikte Ark'da yaşıyor. Binalar kil duvarlarla ayrılmıştır; Kushbegi'nin evi de olası en kötü durumda dağılmak üzere. Aşağıda bahsedeceğimiz kaçak Tatar Troška, köylerimizde erkeklerimiz pencere ve panjurların etrafındaki platbandları süslediği gibi, 10 chervonets'e han için oyma bir kapı yaptı, altınla süsledi.

Buhara'daki birkaç eski cami ve saray hariç tüm binalar kil; sığ bir ormandan tahta yapılır, her iki taraftan gübre ve samanla yoğrulmuş kil ile kaplanır; bu duvarlar genellikle çok kalındır. Evlerin hepsi yükseltilmiş, bu yüzden konutun altında kiler veya ahırlar var. Ev sokaktan eve kadar bitişiktir; bazen başka bahçelere götüren boşluklar vardır. Avlular dar, bazen bir odadan büyük değil; dar bahçe kapıları var, ancak büyük kapı yok, düz çatılar ve aynı zamanda tavanlar; caddeye neredeyse hiç pencere yok, bazen avluda pencereler yerine açıklıklar veya kapının üzerinde bir ızgara vardır; saraylarda, genellikle, avluya açılan kapılar çifttir: bazıları ahşap, diğerleri kâğıt; gündüz birincisi açılır ve ışık kâğıttan girer; özel evlerde, yaz ve kış kapıyı açarlar veya karanlıkta otururlar.

Avluya değil asla başka birisinin eve girmesine izin vermezler, kapılar daima kilitlidir; Birisi çalarsa, özellikle bir seyahatçiye, sahibi çıkar ve misafiri, özel bir odada-mihman-hanede, ancak her yerde olmayan bir oturma odasında karşılar. Kapının dibinde olur ve özel bir duvarla çevrili. Evlerde, içine iki, üç kapının yol açtığı nadiren

¹⁵⁰ “Haverdovsky arabası ...” Temmuz 1803'te Teğmen Y. P. Gaverdovsky politik, bilimsel ve ticari amaçlar için Orenburg'dan Buhara'ya gönderildi. Sınırdan yaklaşık 800 mil Syr Darya'dan 70 mil uzakta karısıyla birlikte seyahat ettiği somun göçebeler tarafından yağmalandı; onun arabası Hive'den Buhara'ya geçti.

birden fazla oda vardır ve soldan ve sağdan karanlık bir dolap vardır. Kapılar, bir sundurma veya merdiven avluya açılan sütunlar üzerinde bir tür galeri olan kapalı bir geçide açılır. Bazı avlularda, evin avluda durduğu, sokaktan yüksek bir kil duvarın yer aldığı kuyular vardır. Yahudi sokakları daha düz, daha geniş ve evleri biraz daha iyidir.

Buhara'da 300 cadde ve sokak sayılıyor; 100 bine kadar nüfusu var diyorlar; ama bu hiç şüphesiz aşırı abartılı. Buharalıların yanı sıra, Buhara'da çok sayıda Yahudi vardır ve bütün Özbekistan veya Turan'ın tüm sakinlerini bulabilirsiniz;¹⁵¹ Farslar, Hintliler var, ama her ikisi de kalıcı olarak yaşamıyor, sadece ticari işler için geliyor. Farslar, şehirde oldukları sürece güvende, ancak yolda sık sık soyulurlar ve hatta esarete alınırlar. Hintlileri artık çok sıkıştırıyorlar ve Buhara'yı tamamen terk etmeyi düşünüyorlar. Artık Hindistan'a altın ve gümüş ihraç etmelerine izin verilmiyor-ancak, neredeyse tüm altınları kendi ellerine aldılar, ilk elden mal almalarına izin vermiyorlar ve son olarak ölüleri yakmalarına izin vermiyorlar. Buhara'da birçok Müslüman Kalmyklar da var; hepsi askerlik yapıyor, bunlar 1772'de Volga bozkırlarından kaçan ve çoğunlukla Kaysaklar tarafından yakalanan Kalmyklarımızın torunlarıdır.

Buhara hükümeti Hintliler tarafından ihraç edilen altın ve gümüş yerine çok sayıda sahte para bastı; Hükümetin olaylara nasıl baktığını görmek ilginç, altın yerine bakır vermek kârlıdır ve bu nedenle bunu düşünmeden yaparlar ve kredi, güven hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Altın parayla gümüş karıştırılır, gümüş- bakır karıştırılır veya sadece bakır, yarı kalay yapılır. Kuşbegi'ye kendilerinin bastığını yüzüne söyledim; Kushbegi inkâr etti ve onu Türkmenlerin yaptığını, geçen yıl birini onun için asmasını emrettiğini söyledi. Ben güldüm ve sahte ve gerçek parayla açıkça aynı resmi sikkelerin olduğunu vurguladım-birkaç tane çıkardım ve ona gösterdim. Sonra sordu: nasıl kâğıt para yapıyorsunuz? Ve ona, bunun talep üzerine ödenen ve güvene dayalı bir devlet borcu olduğunu açıklayamadım: bunu anlamadı.

Gümüş Kaşgar'dan Buhara'ya Rus malları için gidiyor; altın hepsi Rusya'dan, sonra takasçılar-Hint'lilerden Kabil'e geliyor. Buhara'da o kadar azdır ki, sadece iki veya üç parça altın çok büyük zorluklarla elde edilebilir. Sahte para kullanımda; tüccarlar her zaman gerçek para soruyorlar ve reddetme durumunda da sahte olanlar alırlar.

¹⁵¹ Galiba tüm Türkçe konuşan ülkelerin sakinleri kastedilmiştir.

İlk başta, daha önce de belirttiğim gibi, beni Ayaz sarayına getirdiler, ama o kadar kötü ve düzensiz ki, bizim herhangi bir mutfağımızdan daha kötü, içinde kalmaya cesaret edemedim. 4 yıl önce borçtan kaçan bir Astrahan tüccarı olan Ermeni Martyn Egorov Berkhudarov geldi ve beni Rajab-Bik Divan-Begi sarayına davet etti ve Afgan'ın beni sorduğunu söyledi. Bu, Mirza-Hüseyin-Ali¹⁵² idi. Berkhudarov sermayesini kaybetti ve ailesini ve evini Astrakhan'da bıraktı, iki gemisinin kırılması vesilesiyle iflas etti; o iyi bir genç adam ve şimdi kaderini hatırlayarak ağlıyor. Kalan 200 chervonets'i sermayede, kefalet altına, sadece asil insanlara verir, tüccarlarla iş yapmaz. Hükümetimiz Buhara'da olup biten her şey hakkında bilgi verecek sadık bir kişi isterse, o zaman Berkhudarov, özellikle yetenekli bir kişi olduğu için bundan yararlanabilir, Rusça yazıyor ve bu işe hazır olduğunu söylüyor. Her zaman haysiyetler arasında iş yaparak, her şeyi bilir. Bu durumda, Buhara'da tüm yabancıların Rusların gelmesini beklediklerini ve bu haberin Abbas-Mirza'nın Horasan'daki seyahatinden sonra ve son olarak da bozkırdaki mevcut valinin seyahatinin ardından yayıldığını belirteyim.

İngilizler Kaşmir'li Nizametdin'in Buhara'da tutar ve ona 20 bin rupi verir, yani 40 bin ruble bir yılda, 4 yıl boyunca ticaret bahanesiyle Buhara'da yaşıyor ve şallarını rekabetçi fiyatlarla satamıyormuş gibi yapıyor. Çok akıllı bir adam, herkesi tanıyor ve Buhara üst sınıfına ikram eder; gizli kuryeler aracılığıyla mektupları haftalık ve daha mektupları, İngiliz Mason'un yaşadığı ve sonrasında ileriye yolladığı Kabil'e gönderir. En şaşırtıcı olanı, Kabulistan'ın sahibi Dost Muhammed Han, Mason'un amacını çok iyi biliyor; Han mektuplarını bile ele geçirdi, ama bir adam bana ne yapacak! diye casusa dokunmadı.

Görünüşe göre Avrupalılara her zaman çok iyi davranan Dost Mohammed, memnuniyetsizliklerini kazanmak istemiyor ve Avrupalılara saygısı olduğu için de Mason'a katlanıyor. Bu adam Kabil'de eski madeni para bulma bahanesiyle yaşıyor. Ondan önce, büyük bir ücret, 400 rupi- bir kaldera veya ayda 100 Hollanda altın parası alan Farşlı mir Karamet-Ali'nin vardı. Fakat İngilizler ondan memnun değildi, Ludiana'ya talep etti ve onu uzaklaştırdılar. Buhara'daki Nizameddin, yanında yazılı meseleleri düzeltten bir akrabasını tutar. Onlara göre mükemmel olan Kuşbegi

¹⁵² “Mirza-Huseyn-Ali ...” Afgan emiri Dost Muhammed Han'ın elçisi Mirza Hüseyin Ali, Pencap devleti tarafından yakalanan Peşaver bölgesinin geri alınmasında yardımlaşma ve dostça ilişkiler kurması için ricası üzerine Afganistan'dan Petersburg'a gönderdiği elçiden bahsediyoruz.

sarayında yaşıyorlar; üst sınıf insanları ağırlarlar, Nizametdin güzel giyinir ve nadir yakışıklı bir adam; yoldaşı çok akıllı bir adam, her ne kadar çirkin olsa da tüm işleri yönettiğine rağmen, ikincil bir şahıs rolü oynuyor. Hintli bankacılardan para alıyorlar. Nizametdin, varışından hemen sonra beni tanımaya çalıştı ve bana her şeyi sordu: Novoaleksandrovsk hakkında, Yeni Hat hakkında, Hive ile ilişkiler hakkında vs. Zaten uyarıldığım için ona olumlu cevaplar vermedim; ama bütün bunları sorduktan sonra ertesi gün Karşı'den Kabil'e bir mektup gönderdi. Avrupa kültürünü bilerek, geri dönüş ziyaretimi bekledi ve bunun Buhara'nın şüphesini uyandırağından korkarak, çünkü akşam bana gelmişti- gizlice tek kelimeyle- onu ziyaret etmememi istedi.

Bugünkü Han, her zaman sadece emir denilen Batyr Khan, tüm hükümet gücünü kuşbegi'ne verdi. Kuşbegi, Hâkim-Biy, eğik yaşlı bir adam, sinsi bir insan, son derece bencil ve gerçekten zengin: tüm Buhara sakinlerinden ve hanın kendisinden daha zengin. Han'a tek bir işi iletmiyor ve kesinlikle istediğini yapıyor, han artık ona direnemiyor. Hanın tahta çıkması üzerine ona itaat etmek ve ona baba olarak saygı duymak için yemin ettiği söylenir; Hâkim-Biy ve Rajab-Bik Divan-Begi'nin hanı tahta çıkardığı bilinmektedir; ama birincisi ikincisini uzaklaştırdı ve her şeye sahip oldu. Kuşbegi bayramlarda, selalaşmaya, saraylara ortaya çıkmaz; ondan daha üstün birçok memur olsa da onun kadar güçleri yok; ancak onlara avantajını halkın içinde göstermesi gerekiyordu, ama öyle yapmak istemiyor. Ancak, onlarla şans eseri nerede bir araya gelirse, onları onurlandırır, ancak tüm gücü kendisine yağmaladı, böylece neredeyse hiçbir başka memur duyulmaz veya görülmez. Mutfak, hanın ahır ve bütün sarayı ve tüm hanlığın tüm idaresi onun doğrudan gözetimi altında; o her şeydir: hükümetin tüm şubeleri ve bölümleri için ilk bakan, hâkim, polis şefi, uşak, tören ustası, raportör ve yukarıda belirtildiği gibi, gümrükler emrindedir. Çarşıda han için aldıkları ekmeği, mayasız ekmeği¹⁵³ seçer ve bizzat sayar; Han'ın yiyecek ve içme suyunu özel bir kapta basar, böylece Han zehirlenemez; ladin, her şey, küçük ve büyük, onun ellerinden kaçmaz. Ondandır gelmem için emir alarak onu yaklaşık sekiz kez ziyaret ettim, çok konuştum ve tartıştım. Geçen yıl Buhara tüccarlarını gözaltına aldığı için azarladı, İmparator'a şikâyet etmek için bir Büyükelçi göndereceğini, beni Buhara'da kalıp büyükelçiliğin gitmesini beklemeye ikna ediyordu.

¹⁵³ Mayasız Ekmek. Taze ve şekersiz hamurdan yapılmış ekmeği.

Ona, tutukluları tutmamak için elçiliğimize giriştiğini ve bildiğim kadarıyla, tüccarlar, tanıdıkları esirleri serbest bırakacakları makbuzları yayınlamaya zorlamak için sadece birkaç gün boyunca gözaltında tutulduğunu ve özel görüşüme göre, Buhara'lıların yasalarımızın tüm haklarından ve avantajlarından yararlanan özgürlük içinde dolaştığını ancak, Buhara'daki Rusları herkesin elini uzatabileceği bir tür karşılıksız yaratık olduğunu görmek gariptir, aynı tüccarların Rus kölelerini insan yerine koymadan tuttuklarını; büyükelçiliğinin kendisi veya han daha ihtiyatlı davranana kadar durumu değiştirmeyeceğini, kendimin bu büyükelçiliğin ayrılmasını bekleyemeyeceğimi ve kalamayacağımı söyledim, çünkü iş için gönderilen bir Rus subayı olarak en erken fırsatta yetkililere görünmekle yükümlüyümdür.

Burada saklanmamayı, gerçek ismimde ve rütbemde konuşmayı en doğrusu olarak düşündüğümü söylemeliyim. Bunu hem Müslüman hem de yabancı bir isim olarak davransaydım biri tarafından kolayca tanınabildiğim için yaptım özellikle de Buhara tüccarları Orenburg'dan ve Hive'den ayrıldığım hakkında zaten yazmışlardı ve aynı zamanda Buhara'lılar için sahte bir isim altında saklanmayı Ruslar için, ziyadesinde bir subay için biraz aşağılayıcı buldum ve şimdiye kadar sıradan bir insanın girmesi imkânsız olan bu hanlığa Ruslara bir yol açma deneyimini yapmak istedim.

Kuşbegi, mahkumları vermeyeceklerini, özellikle Rusların zaten kendi adamlarını kölelik içinde tuttuklarından, müminlerin kâfirlere köleler veremediklerini söyledi. Bununla birlikte, esprili olarak değil, esirlerinizin inançlarını uygulamalarının yasak olmadığını da ekledi; hepsi, gördüğünüz gibi, bayramlarda sarhoşlar.

Ayrıca, Kushbegi, Buhara halkının Rusya'ya gitmeyeceğinden, bu konuda çeşitli önerilerde bulunan Burns'i anarak İngilizlerle ticaret yapacaklarından korkuttu. Bunun boş olduğunu, İngilizlerin hiçbir koşulda Buhara halkını Hindistan'dan demir, bakır, dökme demir, yuft ve diğer ürünlerle teslim edemeyeceğini, Buhara halkının bu malları İngilizlerden almalarının daha da imkânsız olduğunu, çünkü karşılığında onlara verecek hiçbir şey olmadığını söyledim; onlar, Buhara halkı, pamuklu kâğıt, kuru meyveler ve topraklarından diğer ürünleri Gindukuş için göndermeyecekler ve Rusya dışında hiçbir yerde mallarını satamazlar. Kuşbegi bir an şaşırdı, ancak tüm bunların değişeceğinden, yakında Nizam¹⁵⁴ yapacaklarını, düzenliliğe yol açacaklarından ve sonra işlerin farklı gideceğini söyledi. Ona kendi evlerini yönetemediklerini ve kasaba ile baş

¹⁵⁴ Düzenli ordu.

edemediklerini hatırlattım; bundan gerçekten hoşlanmadı, kaçak Tatarlardan ve Rus esirlerinden asker topladıklarını ve kısa süre sonra Kurban-Bayram'dan¹⁵⁵ sonra Han'ın Şair-Sabs'a gidip düzen bozanları cezalandırılacağını söyledi. Hanın gerçekten sipai¹⁵⁶ kaçak Tatarlarımızdan on adam aldığını, maaşsız kandırarak tuttuğunu ve ek olarak, özel ellerde tüm esirlerin efendilerinden kaçmaya ve Ark saraya görünmeye davet edildiği ve orada anına asker olarak kaydedileceklerine dair ferman ilan etti. Hemen sepozlere, askerlere kaydedilecekler. Bu çağrıya yaklaşık 25 kişi geldi ve onlar en sefil konumda tutuldu.

Aynı zamanda, doğrudan konuştuğum ve ona gerçekleri yüzüne söylediğim, çünkü deneyimlerden, günden değil sadece onun ortaya çıkmasından korkan Buhara'lıların kurnaz ve gizli planlarına en iyi karşılık olduğunu biliyordum, kuşbegi bana geçen sene Buhara'ya gönderilen Mirza Jafar'a (Bay de Maison)¹⁵⁷ sorunca böyle şeyleri neden yüzüne söylemediğini sordu? Yanıtladım: çünkü tam olarak gönderildiğinden dolayıydı ve ben özel biriyim ve ne istersem onu diyorum. Ancak Kushbegi, Bay de Meson hakkında olumlu değildi, bir büyükelçi olarak onları aldatıp ve Müslüman gibi davranmanın utanç verici olduğunu ve onu en başından beri çözdüklerini ve ona güldüklerini söyledi.

Kushbegi yine beni büyükelçiliğin gidişine kadar kalmaya ikna etmeye başladı, hatta gitmeme izin vermeyeceklerini söyleyerek bile, Hiveli veya Taşkentlilerin beni yolda öldürmesiyle korkuttu. Ben kesin kalmayacağımı cevapladım, çünkü burada sadece otoritelerin iradesi ve emri olmadan geldim, sadece gerekli olduğu için, misafire böyle davrandığı için ayıpladım ve kimseyi canlı verilmeyeceğimi söyledim. O zaman sesini değiştirdi, daha şefkatliydi ve suçları başkalarına attı.

Ona büyükelçi gönderilirse, bence iyi bir insanın seçilmesi gerektiğini, kendi yararı olacağını söyledim. Ve şimdiye kadar, büyükelçinin yeri veya unvanının, büyükelçiliğinden önce ve sonra, küçük dükkânında çıplak ayaklı ve yarı çıplak otururken ailesi tasarruf için açlıkta olan herhangi bir tüccara satıldığı bellidir. Kuşbegi, kâfirlerin en iyi büyükelçilere layık olmadıklarını ve Müslümanların bize iyi insanlar göndermelerinin iyi olmayacağını söyledi. İşte bu yüzden işlerin çok kötü gidiyor diye itiraz ettim, hor görme hakkınız olmayan insanları hor görür, kendinizi büyütüp

¹⁵⁵ Müslüman bayramı.

¹⁵⁶ Bu durumda savaşçılardan bahsediliyor.

¹⁵⁷ P.İ. Demezov'dan bahsediliyor.

översiniz ve ondan çok çekiyorsunuz. Kralımızın kolunun altında tüm hanlıklarınızda olduğundan daha fazla Müslüman var; ama özgürce yaşarlar, inançlarını da serbestçe uygularlar, tıpkı sizin vatandaşlarınızın bizde özgürlükle yaşadıkları gibi. O güldü ve bunların olması gereken şeyler olarak görüyordu; bir kâfir nasıl müslümana avantaj sağlayamaz? Bunlar, bu insanların anlayışları, yargıları ve cevaplarıdır.

Ancak bundan açıkça görebileceğiniz durum, Orta Asya sahiplerinin daha önce olduğu gibi davranmaya değil değmediği, herhangi bir şekilde Avrupalı sahiplerle eşitlenmesinin doğru olup olmadığı ve onlardan ne beklenebileceği, eğer kişi bu çocukça cehalet, bu sınırsız gönül rahatlığı ve bencillik içinde uyuyanları hayal kırıklığına uğratmaktan kaçınmazsak nelere ulaşabileceğimizi gösteriyor. Buhara tüccarlarının gözaltına alınmasıyla ilgili olarak, Kuşbegi de bu tedbirle hükümetin hiçbir şey yapmaya zorlayamayacağını söyledi, çünkü birkaç sart kaybetmekten ne olacak ki; buyurun, tutklayın! İnsanlar sizin ucuz olduğunu biliyorum dedim, ama mallarınızı tutuklasak, o zaman böyle konuşmayacaksınız. Bu kuşbegini şaşırttı; ne cevaplayacağını bulamadı ve sadece fakir bir adam olduğunu ve belki çok küçük bir miktar hariç Rusya'ya mal göndermediğine ikna etti. Söylenenleri tekrarlayıp onun malları ile adlarını tek tek verdiğim tezgahhtarlarını çok iyi bildiğimizi, şimdiye kadar hükümetin henüz böyle bir emir vermediğini, ancak kişisel görüşüme göre çok yararlı olacağını ekledim. Bay General General Gens'in savaş esirlerinin iadesi diğer konular ile ilgili yazdığı ve Kuşbegi'nin iki yıl boyunca yanıtsız bıraktığı mektuplara gelince, bunun sadece zaman eksikliği nedeniyle yapıldığını söyledi; han ve kendisi meşguller.

Birkaç kez Kuşbegi bana inancımızın konuları hakkında daha fazla soru sormaya başladı, ancak ilk sözlerinden bu konuşmada uygun edebe ve saygıya uymayacağını fark ederek, bizde herkesin babalarımızın inancını özgürce uyguladığını, herkesin Tanrı'ya cevap verdiğini ama sorgulanmadığını ve benim kuşbeği ile düşüncelerimizin asla aynı noktaya gelemeyeceği yerde beni de sorgulamalardan uzak tutmasını rica ettim.

Ayrıca defalarca benim bir casus olduğumdan şüphelendiler ve Kuşbegi benim her şeyi incelemeye ve öğrenmeye geldiğimi ve bundan sonra Rusların bir ordu ile geleceğini söyledi. Bizim onlardan inceleyeceğimiz hiçbir şeyin olmadığını, yaptıkları her şeyi bildiğimiz ve istersek bizde yaşayan Buhara'lılardan öğrenebileceğimizi ve

bunun yanı sıra daha önce 500 asker¹⁵⁸ ile büyükelçiliğimiz onları zaten ziyaret edip o zaman istedikleri her şeyi gördüklerini söyledim.

İskender, yani Berns ve Martyn, yani Honigberger hakkında defalarca tartışıldı. Sondakine Kuşbegi, parasını vergisiz taşımayı başardığı için son derece kızgındı; genel olarak, bu adam hakkında kötü konuşuyorlar; bu arada, altına dönüştürülen bir çeşit toz satıyordu; bunun için sadece bu tozu çözecek güçlü votka bulmak gerekliydi; ama Buhara şimdiye kadar boşuna aradı, farklı yerlerden güçlü votka reçete ettiler, ancak onların görüşüne göre, yeterince güçlü değildi. Bu arada ben de Rusya'dan en güçlü vorkayı göndermek için bir emir aldım. Kuşbegi, İskender'in Buhara'da bir İngiliz ticaret postası kurma önerisiyle geldiğini ve aynı zamanda İngilizlerin iyi niyetliğini, bu kurumun Buhara için faydalarını kanıtladığını, Kuşbegi'yi İngilizlerin Buhara'yı fethetmesi için fiziksel imkânsızlığa ikna ettiğini ve sadece İngilizlerle bir ittifak yaparak tehlikeli Ruslardan güvende kalacaklarını söyledi. Berns, işi bitirmek için üç yıl sonra geri döneceğine söz verdi ve Kuşbegi onu davet etti ve onu korumaya niyetliymiş.

Bu durumda, ticari ilişkilerimiz ve İngilizler hakkında bir söz söyleyeceğim. İngilizler Buhara'yı Rusya ile ticaretle değiştiremez ve bu yukarıda bahsettiğim gibi, iki nedenden dolayı gerçekleştirilemez: Birincisi, İngiliz demir, bakır, dökme demir, yufl ve diğer Rus ürünleri Buhara'ya zaten yolun uzaklığı ve zorluğundan teslim edilemezler; ikincisi, malları karşılığında alacakları hiçbir şey yoktur; Buhara'da nakit yok; tüm altınlar Rusya'dan, gümüş Kaşgar'dan gelir, Rus malları için ve Buhara'nın ürünleri fazlasıyla İngiltere'ye ait. Biz aksine, ticaret çevremizi Multan'ın¹⁵⁹ kendisine kadar kolayca genişletebilir ve tüm Orta Asya'dan İngiliz sanayicilerini çıkarabiliriz. Yolumuz daha yakın, işlerimiz ve ürünlerimiz daha kullanışlı ve ihtışamlı ve Orta Asya'dan kağıdın her zaman ilk sırada yer alacağı birçok nesneyi ihraç edebiliriz; şimdi ise tamamen beklenmedik ve çok iyi bilinmeyen bir durumdan yaralanıyoruz.

Kabulistan'ın sahibi Dost Mohammedkhan, Rusya'nın korumasını istiyor ve kendisinden istenen her şeyi kendi lehine yapmaya hazır ve son olarak, birçok kişi tarafından bilinmeyen, tüm Orta Asya'daki, Hindistan'a kadar olan ürünlerimiz İngiliz

¹⁵⁸ "... biraz önce büyükelçiliğimiz 500 askerle oradaydı ..." 1820-1821'de. A.F. Negri liderliğindeki Rus diplomatik misyonu, Buhara Hanlığı'nı ziyaret etti. Bununla birlikte, I.V. Vitkeviç'nin iddialarının aksine, ona "500 asker" değil, küçük bir konvoy eşlik etti.

¹⁵⁹ Multan. Şehir, A. Berns'in Orta Asya tüccarlarını çekmek için bir fuar merkezi yapmayı önerdiği Kuzey Hindistan'daki (Indus Nehri'nin kollarından birinde) İngiliz sömürge mülklerinde bulunuyor.

ürünlerinden daha yüksek değerdedir; Asya için satın alınan İngiliz kumaşlarının Rus kumaşlarıyla yüzeysel karşılaştırmaya bile dayanamayacakları kadar kötü olmaları çok garip. Tüm basma ve diğer kâğıt kumaşlar ince, dayanıksız ve sadece yapıştırılmış; soğuk suda boya kaybolur ve bir bez parçası kalır. İlk başta kendim de inanmadım, ama sonunda satışları kötü olmasına rağmen İngilizlerin mal ithal ettiği Buhara'da, malların kötü olduğuna kendi gözlerimle ikna oldum. Ancak bizim tarafımızdan hiçbir önlem alınmazsa, bu kötü kumaşlar sonunda yerimizi alır ve ticaretimiz daha da düşecektir.

İngiliz Strange hakkında öğrendiğim şey şuydu: Rasht'ın yakınında, İranlı bir gemide, Şeki Türkleri veya Tatarlarla¹⁶⁰ ortak olarak Lankaran'ı terk etti ve Oh doğal sınırında, Hazar'ın doğu kıyısında, Balkhan ve Mangyshlak dağları arasına geldi. Burada Tatarları bir karavanla Hive'ye götürmesi için ısrar etmeye başladı ve bunun için 1000 chervonets'e söz verdi; ama Hive'yi bilen Tatarlar başlarını onunla bir araya getirmekten korkuyorlardı ve kararlı bir şekilde reddettiler; Sonunda karavan gitti ve gemi de denize açıldı. Sıkıntı içinde, bu Strange, gemiyi yakalayıp çeviren bir Türkmen teknesini kiraladı ve Farsa geri döndü. Buhara'da Strange ile Oh sınırına gelen Şeki tüccarı Mir Abu Talib'in esnaflarını gördüm ve bunları onlardan öğrendim.

Wolfu sadece Buhara'ya geldiğinde bir Yahudi olarak tanındığını ve Yahudilerle yaşamaya gittiğini duydum; ancak İncili yaymaya başladığında, onu uzaklaştırdılar ve ayrılana kadar bir kervansarayda yaşadı.

Murcroft son derece dikkatsizdi; gösteriş yaptı, övündü ve servetiyle övündü, altın ve gümüş üzerinde ikram verdi ve böylece Buharalıların açgözlülüğüne hayatını tehlikeye atmasına bahanesini verdi.

Buhara'da Tiflis'in küçük bir Gürcü var, 97 yaşındaki Mukurtum, oldukça zengin, canlı ve şevkli bir adam; Hint kervansarayında yaşıyor ve 40 yıldır çıkışsız Buhara'dadır. Sakinlerin biraz saygısını kazandı ve ondan bir şeyler kazanmaya çalışıp Müslüman dinine zorlayan kuşbegi ve hanın kendisiyle zaman zaman tartışır.

Troitsk'ten belediye başkanıyla 1831 civarında kavga ederek ayrılan orta yaşlı bir adam olan Kizlyar'lı bir Ermeni ya da Gürcü Gregory de Buhara'da. Çok iyi bir adam ve Rusya'dan ayrılmak zorunda kaldığı için çok pişman. Buhara'dan ayrılmamdan bir hafta önce, han bana bir mehter, bir görevlisini gönderdi.

¹⁶⁰ Yani Azerbaycanlılarla.

Sabah 9 oldu, soğuk çok şiddetliydi. Bu arada, kendim bir keresinde Kushbegiya'nın yakınında bir termometrede 18 ° R¹⁶¹ gördüm ve daha soğuk da olmuştu. Bir koyun derisi paltosu, cübbe ve kaftan giyinmişim ve han, penceresinde hafif bir gri ve kirlenmiş cübbe ile, yani bir gömlekle oturuyordu, çünkü bu cübbe onun yerini aldı ve göğsü çıplaktı, kafasında yuvarlak bir takke vardı. Pencere çerçevesiz, sadece duvarda bir delik, yerden, bir kulaç yükseklikte ve burada han insanlara gösteriliyor. Mehter beni avludan pencereye götürdü, kolumu sürükleyerek, yaklaşık on adım attı ve elini göğsüne koyup, hizmetkâr, yarı eğimli bir pozisyonda durdu. Han sakalını kırmızı ahşap, yele şeklinde bir tarakla kaşıyordu ve arkasında duran cuan çocuk ona makas uzattı. Ben öyle dik duruyordum ve talihsiz mehter eğilmem için boşuna başını sallayıp, gözünü kırparak kolumdan çekiyordu. Han bana çok kibirce baktı; dili biliyor muyum? Diye mehtere Tatarca sordu. Farsça ve Tatarca konuştuğumu söyledim. Rus musun? Rus'um. Ne zaman ve neden geldin? Bir aydan fazla yaşadığımı, bozkırlara gönderildiğimi ve Taşkent'lilerin Hive ile savaşından dolayı, ellerine düşmemek için ve yiyecek eksikliği vesilesiyle Birlik toprakları olan Buhara'ya geldiğimi söyledim. Ne kadar kalacaksın? İzin verilecekse ilk yolcularla gideceğim, çünkü Kaysaklar zaten Rusya'ya göç ediyor ve onlarla gitmem gerekiyor. İhtiar yapabilirsin, dedi han. Şehri gördün mü? İyi mi? Gördüm, iyi. Hangi hizmetin içindesiniz? Askerlikte, piyade. Komuta altında kaç asker var? Onbaşılık- 75 kişi. Yani sen yuzbaşı bile değilsin, yüz adamın bile yok! Ve böylece yaya olarak mı savaşıyorsunuz? Yaya olarak. Silah vurabilir misin? Hayır. Kimsenin hedefe vuramayacağı yeni silahlarım var; bir usta olduğumu sanıyordum ve bunun için gönderdim. Bu silahların özel bir cihaza sahip olduklarını unutmayın: kambur ve çarpmalarla saçılmış bir eğri tarafından saldırıya uğrarlar ve bu nedenle içine geniş ve düzensiz bir kanal boyunca yürüyen küçük bir çekirdeği yuvarlarlar. Gitmeden önce, Kuşbegi'ne uğra- dedi han ve mehter tekrar kolumu çekti. Eğildim, han başını salladı ve yola koyulduk.

Hanı sık sık sokakta gördüm: her gün camilerin etrafında dolaşıyor. Bir udayçı topuzla ilerisinde gelir ve bağırır: Emire sağlık ve uzun ömür dileyin Sonra iki genç, juanlar gelir, daha sonra bir kumaş kaftanda, türbanda, ince ve kıskanılmayacak battaniyelerle kaplı bir at üzerinde han gelir; iyi argamaklara binmekten korkuyor.

¹⁶¹ Reaumur'a göre.

Ondan sonra han için selam veren Salam-Agasy gider; durmadan bağıırır: "Aleikumsalam", ardından birkaç Juan ve birkaç görevli daha gelir. Han 28 yaşında; büyük siyah gözleri olup orta boylu ve zayıf, soluk bir Yahudi gibi görünüyor.

Kuşbegi onu kandırmadığı zamanlar kafasına göre davranır, acımasız ve duyulmamış şiddetler yapar. Oğlanlar ve kızlar emirin sığır şehveti için babalardan ve annelerden uzaklaştırılır; eğer kimisi onu kızdırırsa, genellikle bedensel, bizzat kendisiyle cezalandırılır. Buhara'da, neredeyse eğik veya bir rutta coplarla cezalandırıyorlar, böylece kemikleri kırıyorlar ve sık sık ölüme kadar dövüyorlar.

Han'ın önemsizliği ve Kuşbegi'nin açgözlülüğü nedeniyle Buhara'nın siyasi ilişkileri sefil durumdadır; Hiveliler ve Buhara'nın diğer tüm komşuları sınırlarını cezasız soyuyor; Shager-Sabz şehri yaklaşık 15 yıl önce alındı ve Buharalar hala yönetemiyor. Shager-Sabz'a yerleşen Özbek, zorla ya da hile ile tutulur; kötü bir zaman geçirdiğinde, barışmayı önerdi, han'a kendi kızını evlenmesi için gönderdi ve sonra tekrar sürprizle ona saldırdı, ordusunu yenerek yağmaladı ve şimdiye kadar bağımsızlığını korudu.

Sabir ordu, tek süvariden oluşan sipailer, Buhara'da 12 bine kadar sayılır, bu çoğunlukla Özbekler ve herhangi bir rütbenin ve kabilenin aylaklarıdır; görevde kayırlılar, istedikleri yerde yaşarlar ve çağırınca gelirler; her yıl 4 tilla ve 4 Batman buğdayı alıyorlar; bunun yanı sıra, han bazen Kaysaklardan geri gönderilen ve alınan atları ilk karşılaştığına dağıtır; savaşçı atını kaybederse, bunun için bir etiket alır ve ilk durumda kayıp ödüllendirilir. Onbaşı, ellibaşı, yüzbaşı, beşyüzbaşı ve binbaşı (dabashi, pinjabashi veya karaul-begi, yuzbashi, pensatbaşı ve minbaşı veya serkardar) yılda iki cübbe ve bazen hediyeler ve maaşlar alırlar. Başkomutan hanın kendisidir. Bu ordu en sefil durumda, püskü, aç, son derece zayıf silahlı ve asla bir bütün olarak toplanamıyor. Buna ek olarak, Kaysaklar, Türkmenlar (Arabaçi klanları ve diğerleri), göçebe Özbekler ve diğer pisliklerden oluşan bir milis, yarı silahlı savaşçılardan 50 bin daha az olabilir; şu anki han tahtın eline geçtiğinde, selefini kovduktan sonra, 40 bine kadar çeşitli adamı olduğunu söylüyorlar ama onları toplamak gerçekten çok zor bir mesele ve onları uzun bir süre boyunca savaşmak ve elde tutmak daha da zor, hatta imkânsız. Kimin yiyeceği bittiyse eve gider ve tüm ordu sık sık birkaç günlüğüne kaybolur, belki de savaşın ve tüm hanlığın kaderini belirleyecek en ölümcül zamanda!

Askerler tarafından alınan ve dağıtım sırasında en büyük düzensizliklerin ve istismarların gerçekleştiği pay dışında, ordu savaş zamanında hiçbir şey almaz ve herkes kendi yemeğinin taşınması ve teslimatında sorumlu. Yem hiç verilmez ki, orada, yemsizlikte, en önemli olur ve bir insanın bakımından daha pahalı hale gelir.

Şehre gelip, düşmana karşı çıkan ordu birkaç gün ara veriyor, bir hafta, en fazla iki, aç kalır, askerler koşum takımı, kıyafetleri, silahlarını ekmek ve yem için bırakır ve sonunda kendileri ve atları perişan halde geri dönüyorlar. Han'ın sadece 18 silahı var, ama hiçbir işe yarayacak durumda değiller. Silahları abralarda çıkartırlar, silahı doğrudan arbaya bağlarlar ve ateş ederler. İmparatoriçe Elizabeth Petrovna adında bir top ve iki Rus havan var, bu silahlar söyledikleri gibi Nadir Şah tarafından getirildi. Ayrıca handa develerin eyerlerine bağlanan birkaç şahin vardır. Bu şahinler ince duvarlı ve görünüşte sahte; İran'dan getirilmiş ve silahtan ziyade oyuncak olarak hizmet etmelidirler.

Ramazan orucundan sonra gelen Kurban Bayramı Buhara'da ihtişamla kutlanıyor; ama bütün gördüklerim, bu bayramı anlatmaya değmez. Her şey kıt, komik, çirkin ve düzensiz çetelerin anlamsız bir şekilde ezilmesinden başka bir şey olmayan bir tür dilenci şölenine benziyor.

Geceleri Buhara halkı, ayın ortaya çıkmasıyla başlayan Bayram'ı bekliyor, çatılarına oturur ve gökyüzüne bakar; yeni ayı ilk kim görürse, iki tanık ona sadakat yemin ederse handan bir hediye alır: bir bornoz. Sabah hanın etrafında toplanan herkes, dua etmek için, şehir dışına, açık bir yere gider; han tam ihtişamla gider, yani önünde iki altın püskül bulunan kumaş cübbesinde ve önünde bir çift çok iyi olanlar da dâhil olmak üzere 9 argamakı vardır. Buna ek olarak, hanın önünde komik bir oyuncak vardı: yıpranmış bir cübbeyle kaplı berbat bir at tarafından çekilen tek tekerlekli bir arabada, bu tek tekerlekli arabada dört sütun üzerinde renkli ve brokar bezlerle süslenmiş bir gölgelik veya çadır vardı. Kanopinin ortasında sekiz küçük dikdörtgen aynadan oluşan bir çeşit osmigriye silindir asılıydı. Bu oyuncak her yönden sallanan tek tekerlekli arabada sarsılır ve insanlar bu mucizeyi görmek için birbirlerini ölüme ezer. Kalabalığın içinde ikişer-üçer şeklinde 400 kişiye kadar hanın savaşçısı vardı, en sefil formda ve silahla şehir dışında iki sıraya dizilmiş, hanı ortaya almış. Sonrasında aynı meydanda güreş, gürültü ve çığlık vardı- bu harika bayram bundan ziyadeydi.

Bu durumda, genel olarak, Buhara'ya yolculuğunu yayınlayan Burns'ün hikâyelerinin burada gördüğüm her şeyle garip bir şekilde çeliştiğini not ediyorum. Sadece iğrenç, çirkin, sefil ve komik gördüğüm her şeyi bir çeşit parlak ve ışıltılı olarak görüyordu. Bay Berns Buhara'yı bilerek abartılı ve süslü bir biçimde sundu veya her şeye en olumlu gözleriyle bakmaya meyilliydi.

Buhara'da birçok esir Fars var, hatta mevcut Buhara nüfusunun önemli bir kısmı Taciklerle Özbeklerin Fars mürtedlerle karışımından geliyor. Bununla birlikte, Özbeklerin Taciklerin ve hatta Perslerin kızlarını kendileri için aldıklarına dikkat edilmelidir, ancak onlara kendi kızlarını vermiyorlar.

Buhara'da 25 kişiye kadar Rus mahkûmları tanıyordum. Bunların çoğu, 20 kişiye kadar, Han'a ait. Hanlık'ta da az sayıda Rus var; belki 50'ye kadar ve eski insanlar, önceden getirilmiş. Günümüzde onları Hattın dışına götürmüyorlar ve denizden uzaklaştırılan herkes Hivelilere rastlıyor.

Rus esirleri arasındaki en dikkat çekici kişi Mikhalsky'dir. Zamosc'tan bir Polonyalı, 1812'de esire alında ve kaçmak için Orenburg'a gönderilip 1816 veya 1817'ye kadar Hattaydı. Burada av sırasında bir silahın patladığı ve kolunu yaraladığı için onu cezalandırmak istediler; kendisini aciz yapmak istediğinden şüpheleniyorlardı. Bozkıra kaçtı, Kaysaklar tarafından alındı ve Buhara'daki Kuşbegi'ne satıldı. Kendisi kunduracı, marangoz, çilingir ve herhangi şeyi yapar. O ve Tatar İsmail Buhara'daki kundurasıyla bir devrim yaptılar: onlardan önce bir çift galoşlu botların bile nasıl dikeceğini bilmiyorlardı. Ayrıca yukarıda belirtilen birkaç silahı da hana attı. Buharalı ile evli, görünüşe göre İslam'ı kabul etti, üç çocuğu var ve sık sık Rusya'ya nasıl kaçmak istediğini, kaçışından pişman olduğunu, ancak çocukları bırakmaya kıyamadığını söyledi. Gerçek adı Faddey, ama Usta-Matvey olarak biliniyor. 60 yaşından büyük ve yönetiminde Rus mahkûmları var.

Orsk taburunun trompetçisi Mahmud adıyla bilinen Trofim Andreev, 1832'de kaçtı. Kaysaklar onu yakaladı ve satmak için Buhara'ya götürdüler; burada bir Tatar olarak tanındı, babası gerçekten Tatar, ama kantonist¹⁶² bölümünde büyüdü ve kendisi vaftiz olup olmadığını bilmiyor. İlk başta, Buhara halkı onu almaya cesaret edemedi, ancak Kaysaklar onu 7 tillaya vermeye başladığında, bir Buharalı satın aldı. Troşka, Müslüman olduğuna yemin etti, efendisi ile tartıştı, Kazi-Kalyan'a, hanın kendisine gitti,

¹⁶² Kantonistler. Rusya'da- doğum gününden itibaren askeri departmana kayıtlı askerlerin oğulları.

ancak başarılı olamadı. Son olarak, yukarıda belirtildiği gibi, han fermanı vesilesiyle, sahibinden kaçtı, hana geldi ve şimdi askere alındı. Aynı zamanda bir kunduracı ve marangoz ve şimdi Ivan'ın komutası altında arabaları inşa edecek; ancak, Şager-Sabs'a başkalarıyla birlikte kaçmak istediğini ve hak ettiği cezadan kurtulmak için onu Rusya'ya götürmem için yalvardı. Elbette, ona öyle bir söz veremedim.

Astrahan'da yaşayan halkın adamı İvan, Hazar Denizi'nde alındı, 3 yıl Hive'deydi, Buhara'ya kaçtı ve şimdi handa marangozluk yapıyor. Aslında, hanın çağrısı üzerine, silahlar için top arabası üretmeyi üstlendi, ancak o zamanlar hala görüşülmekte olan eski Haverdovsky aracının altından tekerleklerle ihtiyacı vardı. Bu Ivan, oradaki tüm tutsakların en iyi ve zeki kişisidir.

Moskovsky adıyla bilinen Kolomna esnaf Yegor, cesurluğu ve şiddeti ile ünlüdür. Ayrıca handa yaşadığı Hive'den kaçtı ve hanın bahçesinde çalıştığı bir çapa ile defalarca hanın alnına vurmayı planladığını, ancak kaçınılmaz olan işkenceye kendini mahkûm etmeye cesaret edemediğini söyledi. Buhara hanının ağır silahlarını, eşi Sibiry Kazak ordusundan, at topçusundan ve özel bir askerden kaçan bir topçu yönetir. Adını hatırlamıyorum. Uzun zamandır Buhara'da yaşıyor, Müslüman denir, kırmızı bir şapkayla gezer ve kemerinin arkasında zaten büyük bir fark olarak sayılan bir bıçağı var. Ama aslında topçu başı, doğal bir Özbek.

Daha 15 yaşındayken Hattan götürülen binbaşı kızı var; şimdi 50 yaş üstünde. O artık serbest, ağırlıklı olarak tonozlarımızın tasarımını yapar, gelenlere hizmet eder ve peşlerine takılır.

Buhara'da kaçak Tatarlarımızdan çok var ve birçoğu Hokand'da, Taşkent'te ve Turanga'nın her yerinde diyorlar; sadece Hive'de neredeyse hiç yok. Hattın ötesindeki bozkırda, her köyde iki veya üç kişi var. Sibiryadan kaçan sürülen Transkafkasya Tatarları, Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler ve Yunanlılar da Buhara'dan sık sık geçer. Genel olarak Sibiryadan birçok kaçak var. Bozkırdaki Tatarlarımız okuryazarlık öğretiyor, bot diyor, hırsızlık yapmaya gidiyor ve diğerleri ticaret yapıyorlar. Buhara'da tanıdığım bu serserilerden birinin maceraları oldukça eğlenceli.

Babasının hâlâ yaşadığı Orenburg şehrinin vatandaşıdır ve Türk Savaşı sırasında bir çeşit piyade görevinde bulunmuştur; Türklere teslim oldu, Isakchinsky garnizonuyla birlikte yakalandı, tanındı, saflardan geçti ve Litvanya Kolordularına gönderildi. Polonya Savaşı'nın açılışında isyancılara verildi; Matuseviç'in bir çetesindeydi, o zaman

Matusevich'in Kafkasyalı hatirleri yenildiğinde Gelgud ile birleşen Stanevich'e geldi; çetesiyle Prusya'ya gitti, geri döndü ve ormanda soymaya başladı; soyguncuları kontrol etmeye başladıklarında, Vilna'ya gitti, Matusevich'in çetesinde iken bizzat öldürdüğü Başkurtun adını alarak, esaretten çıkan 9 Kanton Başkurtmanı olarak tanındı. Vilna'da yardım beklerken, geçit töreni alanı yardımcısı olarak görev yaptı. Orenburg'dan böyle bir Başkurt'un görevle olduğunu ve tutsak alındığını gösteren bir sertifika aldıktan sonra, onu, bir Tatar'ı, Orenburg'a gönderdiler; Yolda Chernorechye'den kaçtı, bir hafta boyunca Orenburg'daki babasında saklandı, Hatta Kalmyklardan iyi bir at çaldı ve bozkırlara gitti.

Orada dörtkaralı Tlyauliya ile yaşadı, ama oğluyla ondan almak istediği at üzerinde kavga etti ve Tlyauliya oğlu onu Sultan Yusup'a verdi ve bu da onu Orenburg'a gönderdi. Burada kaçak bir asker gibi davrandı, saflardan sürüldü ve Fin Kolordusuna gönderildi. Ne kadar kaçmak istese de yolda öyle bir fırsat olmadı; prangaları gevşetip zamanı bekledi, sonunda St. Petersburg'a geldi.

St. Petersburg'daki Ordonance Gauz'daki diğer mahkûmlarla birlikte durduğunda, prangalar bir bacağından düştü; alacakaranlıkta idi, kapıdan atladı, köşede bir yere koştı, prangaları kopardı ve gürültüye ve uğraşlarına rağmen gitti. Şehrin dışında bir berberle, gezgin biriyle tanıştı, ondan jilet ve cihazlı bir çanta çaldı ve berber olarak güvenli bir şekilde Troitsk'e geldi; köylerde kan üfledi, tedaviler yaptı ve başkentte bilime verilen ve şimdi evine dönen bir Başkurt gibi davrandı. Troitsk'ten dört asker Tatar ile birlikte kaçtı ve tek kişiyle bile karşılaşmadan onlarla Turgaev'e gitti. Burada Kırgız klanının kutsalı Maral-İşanına geldi, dinlendi, atları besledi ve yoldaşlarıyla devam etti. Kuvan'dan sonra onları Kaysaklar soydu, yarı ölüme kadar dövülerek çıplak bırakıldı. Onlar buna karşılık, gece ateşi görünce yolculara saldırdılar, birkaç at ve deveyi aldılar, onlarla Buhara'ya ulaştılar. Şimdi bu maceracı han tarafından bir savaşçı olarak kayıtlı, ancak beslenmediklerinden, giyindirmediklerinden şikâyetçi ve Rus taburuna Fars'a gitmeyi planlamakta.

Tabur kaçak bir wahmister Rus Samson tarafından yönetiliyor. Abbas Mirza, Horasanları sakinleştirdiğinde Türkmenler, prens için balığa gönderilen 15 Rus insanını ele geçirdi. Kabardiya piyade alayının askeri de alındı, Türkmenlerin saldırısı ile savunduğunda binicilerden biri, kılıcı ile dirseğinin üzerinde tek hareketle kolunu kesmişti. Onu sakat bırakan Türkmenler, onu iki tillaya bir Buhara'ya sattılar ve şimdi

bir su taşıyıcılığı yapıyor. Kolsuz beni rahat bırakmıyordu, onu satın alıp Rusya'ya götürmemi istedi; efendisi bana şöyle cevap verdi: “Sizin iki altın paranız bana ne olacak? uzun zamandır bana çok su ile bundan daha fazlasını taşıdı ve onu gördüğünüz gibi neredeyse özgür tutuyorum; ama biliyorsunuz, elinize veremiyorum ve Rusya'ya gitmesine izin veremem; bunun için beni asacaklar.”

Ayrılmadan önce Orenburg Askeri Valisine rapor etmek için onur duyduğum kaçak Tatar Nijemetdin'i, devleti adına merhamet vaat ederek Buhara'dan götürmüştüm. 9. kantonun 4. yurtlarında, kardeşleri olduğu yere Başkurtlar'a atanmak isterken, General Essen¹⁶³ yönetiminde bir şekilde bu unvanın dışında bırakıldı.

Dyurkarintsy ile birlikte yaşayan kaçak Dzhegalbaylinler tarafından 1835 yılında çim biçmede Berezovsky müfrezesinden eşi ile yakalanan Kazak Ivan Stepanov, benim topladığım bilgilere göre, Syr'yn ötesinde göç eden klanlarda idi, oraya yolculuğumuzda gece bizden karavandan 25 at çalındı; bu yüzden daha dikkatli olduk ve etrafa, ileri ve geri sürüşlere göndermeye başladık. Bu devriyelerden biri Dört-Kara klanı Seitkul, Kulcan-karakçi şubesinin usta soyguncusunu yakaladı. Onu getirdiklerinde, esir Stepagov ve karavandan çalınan atlar hakkında bilgi vermek için kervanına gideceğini ve tüm bunları ödemeyi vaat ettiğini söyledi. Tüccarlar onu yanlarına almak ve Hive'ye teslim etmek istiyorlardı, ama onu bizim vatandaşımız olduğunu söyleyerek, serbest bırakılmasını emrettim, klan arkadaşlarına esirini geri döndürmezlerse cezalandırma emri verdim. Yolda, atları ve esirini teslim etmek için yanına kervan liderlerinden biri olan Çumekei'liyi götürdü. Kuljan bunu gerçekten köylerine getirdi, ama burada komedi oynandı; Kuljan'ı bağladılar, sanki yanlış bir tanıklık ediyormuş gibi dövmek istediler ve Chumekey'liyi atları çalmadıklarını ısrar ettiler. Atları zorla almak imkansızdı çünkü karavanın durması imkansızdı ve hırsızlığın failleri Aral Denizi'ndeki yarımada'ya göç etti. Syr ağzının kuzeyinde Aran, Karkru-Aranchi olarak bilinen 500 kadar soyguncu yaşadığı, kulan, sayga, keçi ve soyguncuları avlayan yer. Bu, farklı kabilelerin ve klanların bir toplanması; bu yarımada'ya ekmek ektiklerini de söylüyorlar.

Bizimle birlikte, Sultan lider Yusup'tan Stepanov'un fidye için Dörtkaralılara Orsk'tan gönderilen de geldi. Kuljan ve habercimle birlikte gitmek istemedi, ilkinin onu öldüreceğini söyledi, ama bizimle devam etti ve zaten Syr'yn ötesinde ayrıldı. Ona

¹⁶³ Daha General Essen yönetiminde...» P.K. Essen, 1817-1830'da Orenburg askeri valisi.

talimat verdim ve diğer şeylerin yanı sıra esirin fidye alınmasını yasakladım ve ona öylece vermelerinde ısrar etmesini istedim. Ganimet paylaşan Kaysaklar, Stepanov'u bozkırda doğum yapan karısıyla ayırıp kısa bir süre sonra Hivelilere rehin verdi; bu arada kocası diğer köylerde kaldı. Bütün bunlar Buhara yolunda oldu ve esiri kurtarmaya yönelik ilk girişim başarısız oldu.

Dönüş yolunda Syr nehrini geçtikten sonra Dörtkaralıların yolumuzdan yüz mil yakında olduklarını öğrendim; ancak hem karavandaki hem de köylerdeki atlar ve develer, kışın her zamanki gibi o kadar zayıftı ki, bir elçi göndermek neredeyse imkânsızdı. Zorlukla, sultan Sanaliye yanında eski tanıdığını getiren lideri hazırlayıp gönderdim – Buluş-bayi Syrym bölümünün Çymekeylisi, esirin olduğu Dörtkaralı Kulbay'ın damadı. Onunla arkadaşça tanışarak, amirimize hizmet etme görevini sundum, bir ödül vaat ettim ve onu esirler için yolladım.

Geri dönmesi gereken 4 gün yerine, yedi gün geçti; nihayet Kulbay adına mahkûmun iadesi halinde zulüm görmeyeceğine dair bir belge verme teklifiyle geldi. Bunu yaptım, ona hediyeler verdim ve yakında bir Kazak getirmeyi umuyordu. Ancak 4. günde, kanla dövülen boş ellerle geldi; çünkü Yusuf'tan gönderilen Kaysak, Kulbay'a esiri bedavaya vermemesini ısrar ederek kavga ve dövüş çıkardı: Bulush Bai ona verilen hediyeleri iade etti ve hiçbir şey almak istemedi; atı yürüyerek geldiği noktaya kadar eziyet etti; Sonsuza dek kayınpederiyle kavga ettiğini söyledi.

Kazak'ın karısını Hive'ye veren ilk soygunculardan biri olan Bik-Mirza da başını belaya soktu ve tüm klanı kendisiyle birlikte sorumluluk altına almak isteyerek müminlerini esir vermemeye ikna etti; Kuljan da aynısını yaptı, hatta ona bir fidye verdi ve onu Hivelilere götürmek istedi. Bütün umudumu kaybettim; ancak Sultan Sanaliy ve Başkurt İbetullah Sayfulin'i oraya gitmeye ikna etmeye başladım ve Buluş-Bai'ye yol için atlarımızı vererek sonunda hepsini birlikte gönderdim. Gittiler ve sadece 12. günde döndüler. Her şeyden önce, genel bir toplantıda, Bik-Murzoy ile kavga eden, Hivelilerle savaşı ve şimdi onlardan kaçan eski bir soyguncu Dyurkarintsy Tlyauli'ye geldi ve bu yüzden onu Ruslara hizmet etmesi gerektiğine ikna etmek zor değildi. Kendisi hasta olan Tlyauliy, Kuljan ve bizimle birlikte Kulbai'ye gönderdi ve bu konuda çabalamaya başladı.

Neyse ki, BikMirza köyde değildi; Kulbay'ı korkutmayı başardılar, bir Kazak aldılar, Tlyauli'ye ve sonra kervanına getirdiler. Aynı zamanda, Tlyauliy bana asla

bizimle kavga etmek istemediğini, ancak küçük yetkililerimizin ve Sultan hükümdarın tüm çekişmelere neden olduğuna dair bir mektup yazdı; Yetkililer tarafından karşılıklı iddiaları ve boy kavgalarını analiz etmek için gönderilmem istediğini dile getirdi: dörtkara, cegalbay, tamyn ve tabyn, onları uzlaştırmak, onları kendi aralarında ve bizimle ayrılmaya zorlamak ve ileride değişim ve göç için sıkıştırmamalarını çözmek için. Sözlü olarak Tlyauliy, soyguncu Bik-Mirza'nın yakalanmasına yardım etme isteğini ifade etti.

Kazak Stepanov- hasta bir adam, zayıf ve aptal; ondan hiçbir şey öğrenmek mümkün değildi.

Burada öğrendiğim gibi Cegalbay klanının ustabaşı Sutey, Jegalbaylinlerin tüm huzursuzluğunu ve hoşnutsuzluğunun suçlusudur; Yeni Hat'ın kurulması vesilesiyle onların sıkışık konumlarını gizlice sundu ve onları hükümet emirlerine karşı çıkmaya ikna etti. Dörtkaralılarda yaşayan yaklaşık 10 kişi kaçak cegalbaylılara gelince, çetelerin ilk liderleri olan, burada Hat yakınında göç eden akrabalarını yakalarsa, kaçakların muhtemelen iade edileceğini söylemek kalıyor.

Bozkırda hiç Rus yoktu, ama daha önce de belirttiğim gibi kaçak Tatarlar çoktu. Bunu görünce Tatarlarımıza İmparatorluğun iç mekânında hizmet vermeleri ve yarısının çalıştığı Orenburg kolorduğunda yer almalarını istememek mümkün değildi.

Yolumuzla ilgili olarak şunu not ediyorum: Orsk'tan Irgiz'den Karakum'a, derin karda, tek bir köy görmeden geçtik. Irgiz'in arkasında bizi soyguncular olarak gören Çumekeyliler tarafından saldırıya uğradık. Dava, uran¹⁶⁴ ile, çağrı ile açıklanmış oldu ve üç devenin bizden çalınmasıyla sona erdi.

Karakum'da az kar vardı, yeterince yakacak odun vardı ve biz dinlendik. Ancak Syr Darya'ya kadar köy görmedik ancak bazen insanlarla karşılaştık. Syr'ı buzla geçtik, daha önce söylenmiş olan Hive toplayıcılarla tanıştık. Buhara'ya kadar bir karavan 52 gün sürdü, yani günde yaklaşık 30 verst. 27. günde Syr'a ve tam bir ayda Kuvan'a geldik. Bununla birlikte, bazen birkaç gün aynı yerde durduk ve bazen 70 verst yaptık. Syr'dan Mailibay-Chaganak yolunda ağzından yaklaşık 200 verst geçtik; bu bölgedeki nehrin genişliği kışın 150. kulaç. Nehrin kaynaklarında kar erimesinden temmuz ayında en büyüğüdür ve daha sonra nehir, bankalarının yükseltilmiş sırtları arasındaki tüm alanı üç veya daha fazla mil kaplar.

¹⁶⁴ Uran. Çılgılık ("çağrı", şifre).

Yanıderya tamamen kurudur ve ana akım boyunca büyük jingle çalıları var; Kuvan, 15 kulaçtan daha geniş değildir ve her yerde sığ geçişler vardır.

Hive sakinleri sonbahardan beri kavga ettiler ve Kaysaklardan vergi toplamak için Taşkentlilerle savaştılar. Hoca-Niyaz zekat için Kita'nın klanına yolladı ve haberci Taşkentlilerin vergi için Kitlilere geldiği ve kalabalığının soyguna başladığı haberiyle geri döndü. Bu nedenle, kervanımızın konseyi Aral Denizi'nin sağına giden genel yoldan kaçınmaya karar verdi. Bataklık, gevşek ve çıplak kumlar nedeniyle bu yol normalden daha zordur; az su var, hiç olmadığı yerler de var, iki kuyu o kadar kokuşmuş su içerdi ki, sığırları bile içirmek imkânsızdı. Kaysak tavsiyesi- kuyuya birkaç kez ateş etmek- başarısız bir şekilde yürütüldü. Biz ve atlar karın suyunu içtik; kar, vadilerde kumla karışık zor bulunuyordu. Hive'ye saptığımız bu yolla Akça-Dengiz, Unadym ve diğerleri; bunlar saksaulun yetiştiği tuz bataklıklarıdır, Hive sakinleri buraya kömür yakmaya geliyorlar. Bu yerler günün ilk Hive köylerinden üç adım ötede ve koçlar bir haftada sürülüyor.

Taşkentliler kış boyunca Taşkent ve Hive arasında Kaysakları ve gezginleri soydular; koyunlar Buhara'da değerliydi. Kyzylkum'un içinden geçmemiz gereken güney kısmı, bu sapma vesilesiyle, kuzeyden çok daha tepeliktir; Kumlu tepeler, ev yüksekliğinde ve o kadar diktir ki, yükleri olan develer sürekli olarak sırtlarında düştü ve devrildi. Bu çölden daha üzücü bir şey hayal etmek zor. Tepecikler veya yığınlar, Kyzyl Kum, Bolşoy ve Maly'nin tamamında NNV'den SSO'ya sabit bir yöne sahip olan şeritler halinde uzanır. Kyzylkum'u tekerlekle geçmek kesinlikle imkânsız; at büyük zorluklarla tüm Kyzyl Kum'u kaplayan bu tepelere tırmanıyor, kum o kadar viskoz ve gevşek ki tekerlekler göbeklerine kadar batardı.

Kara-Shur'u Kyzylkum'a bıraktıktan sonra kıyı vadilerinden kar biriktirdik. Neredeyse insanlar ve sığırlarla ölen bir köy ile tanıştık; Kyzylkum'da kar olduğu duyarak göç etti, ancak ilk açık günün ardından bu kar eridi ve en büyük zorluk çeken köy, tamamen tükenmeden Karakum'a geri çekildi. Kızılkum'da, Kaysakları yiyecekleri cezbeder, ancak susuzluk son derece tehlikelidir. Üç gün boyunca, arka arkaya 12 saat güçlendirilmiş geçişlerle Kyzylkum'dan geçtik. Karın yanı sıra, Kyzylkum'da kesinlikle su yok. Bir zamanlar derin kuyuların olduğu bir efsane var. Karakum'un bu tarafında, birkaç saat uzaklıkta, eski bir yerleşim yeri bariz kalıntıları var; tuğla parçaları, bulaşık parçaları, vb., ama her şey zaten toprakla düzlenmişti. Kuvan, Syr ve Yana nehirleri

arasında tüm alan, bu tür eski yerleşim izleri ile doludur; Bunların parçaları, eski sakinlerin şu anda sahip olmadıkları şeylere sahip olduklarını kanıtlıyor. Çoğunlukla, yeşil, bazen mavi sulama izi görülür. Bugün burada halklar böyle bir şey yapmıyorlar; kiremitli fayanslar bazen İran'dan, Meşhed'den getirilir ve seramik eşya basittir.

Büyük Kyzylkum'ın ardında, kırmızı solonetzik kilden oluşan, vadilerden oluşan düz bir alan var; toprak son derece sert ve eşittir. Burada ertesi gün karavan, su kütlesini susuz bir alanda garip bir şekilde dolduran kaynak suyuna geldi, çapı bir buçuk kulaçtı. Burada tüm suyu biz ve hayvanlar içtik. Bu kaynağa Aygyr-Bulak denir, ondan 4 saat uzaklıkta “binlerce kaynak” Ming-Bulak var. Çamurlu silt üzerinde, yaklaşık beş veya yedi kare verst, sayısız kaynakların bulunduğu yerde, acı, tuzlu ve taze kaynakların birbirinden birkaç kulaç kadar olması dikkat çekicidir. Bu kaynaklardaki su, kenara kadar dökülmüş gibi, daha fazla akmaz, sanıldığı gibi, bir kanala bağlanmaz. Muhtemelen yere geri döner. Burası kırmızı kilden oluşan dik bir yayla çevrilidir ve büyük bir çukur gibi görünüyor. Su topladıktan sonra, kaynaklar iki saat uzak yere gittik, böylece gezen soyguncular bizi o kadar kolay bulamazlardı.

Sonra, ertesi gün, bir anda içip ve birçoğu susuz kalan yalnız, çok iyi bir kaynak olan Tuş-Bulak'a ulaştık; daha da ileri gittik ve geceyi Yaman Kyzyl veya Malyi Kyzylkum kumlarının en dibinde geçirdik, Bolşoy, Yaman Kyzylkum'u ayıran bir şeritte iki gün geçirdikten sonra geceyi yemeksiz, susuz ve yakacak odunsuz geçirdi. Solda iki büyük tepe, su ve susuz bir tepe olan Ssula-Tyubelik ve Çum-Tyubelik görülebiliyordu. Ayrıca, solda da Pte-Pldyka-Ak-Tau görülebiliyordu. Buka Dağları, Kullar, Agachly-Irlyar ve karavanların genellikle geçtiği bu Kipcha-Tash dağlarındaki geçit, bizimle solda kaldı, bu yüzden onları görmedik.

Pte-Pldykta, derin bir kuyu ve bir mağara var diyorlar; her ikisi de bir yerlerde ayrılan ve efendisinin karısıyla burada yaşayan bir mahkûmun çalışmalarına atfediliyor.

Yaman Kyzyl'de karavandan karanlık ve soğuk bir gecede uzaklaşarak neredeyse ölüyordum; Büyük bir ateş yaktım ve karavandan Kaysaklar beni buldu. Yaman Kızıl'da Yasaul-Kuduk adında kuru bir kuyu bulduk; derinliği son derece büyük olmalı, çünkü buradan çıkarılan toprak büyük bir tepe oluşturuyor ve kuyuya atılmış bir taşın vuruşu hiç duyulmuyor. Yaman Kızıl boyunca iki gün yürüdük; gevşek kumlar, Büyük Kyzyl'dan daha küçük ve yapışkan. Su da yok; Saksaul çok. Deve yemeği her yerdedir ama atlar ayakları üzerinde zar zor kalabilir. Djusa, Biurgun, Aksilyau- bazen küçük

yamaçlara dağılmış en iyi otlar; Develer, büyük yabancı otlarla idare ederler. Yaman Kızıl'ı geçince, kervan seviniyor; burada kendilerini evde düşünüyorlar. Aslında Kagatama'ya kadar iyi 4 gün yol var. Burada, yolda, sadece develerin içtiği acı sulu bir kuyuda geceyi geçirdik. Bu kuyuya Arap kuyusu denir, çünkü Kara-Kul Gölü'nden buraya gelen Araplar tarafından kazılmıştır. Bu Araplar, ilk Turan fatihlerinin ve İslam'ın oradaki yayanların torunlarıdır. Çoğunlukla Tatar veya Fars dillerini biliyorlar, ama aralarında Arapça konuşuyor. Aslında ünlü Karakul merluşki'nin geldiği Kırım'a çok benzeyen bir koyun cinsi tutuyorlar. Oldukça düzensiz olsa da Buhara'ya vergi öderler.

Kervanımızın yaptığı tur vesilesiyle neredeyse doğuya devam ettik. Acı kuyudan gece için ılık bir kuyu, Karak veya Kara-atauliya'ya geldik. 28 Aralık'tı; Şiddetli ayazda, Kaysaklar, Tatarlar ve Buhara halkı ılık suda yıkanıyorlardı. Kaynağın yakınında bir koru büyüdü; birçok şifa özelliğine inanılır, iyileşmek için bir kez yıkanmasının yeterli olduğunu söylerler. Ama su, görünüşe göre, özel bir şey içermiyor; tatsız, temiz ve hatta çay için de uygundur. Burada yaklaşık 80 Tatarımız, 1825'te bir karavan yağmalayarak Hiveliler öldürdükleri Buharalıların, Kaysakların mezarları var.

Ünlü PalvanKul, Fyodor Gruşin, 1829'da Hive'den Rusya'ya gelen ve şimdi Astrakhan'da kurabiye satan, aynı zamanda, Hive ve Buhara arasındaki kavgalar vesilesiyle, Buhara şehrin Vabkende gün ışığında bir Türkmen ve Hive çetesinin lideri olarak geldi, birçok insanı dövdü ve çoğunu esir aldı. Ilık kaynakta Nurtau Dağı görünüyor, oradan sarı damarlı beyaz, iyi mermer alırlar, ama neredeyse hiç kullanmazlar ve kesemezler. Sigara içmek için kullanılan meşhur misk kökü Buhara boyunca bozkırda yetişir. Kömür madencileri, ilkbaharda şifalı ve boyama otlar ve kökleri toplamak için yola çıktıklarında, misk kökü, sunbul'u da kazıyorlar. Bazen, özellikle Buhara'dan Karakul'a giderken, aynı adı taşıyan bir göle yakın bir köy olan çok sayıda antik sikke bulurlar. Aynı yolda, Buhara'dan yaklaşık 25 mil uzakta, bazı antik kalıntılar var. Buhara Yahudileri bazen Zarevshan sahilinden biraz altın yıkadılar, ancak bu ticaret çok önemsiz. Altının hala Troitsk'ten Buhara'ya taşındığını, ancak eskisinden çok daha az olmasına dikkat ediyorum.

Badakhshan şimdi tamamen harap ve artık oradan zaten değerli taşlar taşımaz.

Ordunun eylemleriyle ilgili olarak, tahmin ettiğim, o kadar çok zorluk sunuyor ki, bunların üstesinden gelmek neredeyse imkânsız. En iyi ve en karlı Syr yolu, Sibiry

hattındaki Peter ve Paul Kalesi'nden geçiyor, çünkü o zaman Karakum'un çoğunu atlayacağız; ya da Troitsk'ten yeni hattın surlarından çıkıp doğuda kalabilirsiniz ve Peter ve Paul karavan yoluna adım atarak onu takip edin. Böylece Syr nehirine rahatça geçebilirsiniz. Burada ya barajı kırarak, Yanydarya'ya su bırakmak, aşağı inmek ve sonra Aral Denizi boyunca Amu,2'ya Kara-Uzyak'ın doğu koluna gitmek ya da Syr'a gemi inşa etmek ve su ile Hive gitmek kalır. Syr ve Amu'nun ağızları geçilir halde, şimdilik bile bazen Congratus'tan nehre gemiler geliyor. Ama bana öyle geliyor ki, bu şekilde yapmanın en uygun yolu olurdu: Syr müfrezesine gitmek, orada güçlendirmek, daha uzun süre kalmak ve Kaysaklardan zekât toplamak, onları Taşkentliler veya Hivelilerden korumak. Böylece, bir müfrezeyi sürdürmek kolay olacak ve Kaysaklar hiçbir şey kaybetmeyecekler, çünkü bize şimdi Hiveliler, Taşkentlilere ve onları soymaya karar veren herkese göre daha az ve eşit şekilde öderlerdi.

Burada koyun ve ekmeğin ordu için yeterli olacaktır. Sadece bununla, Hive tamamen önemsiz olacak; Kaysaklara ve diğer boylarla birleşerek, en iyi durumda, Hiveyi işgal etmek ve soymak zor değildir. Ancak, Ust-Urt, Novo-Aleksandrovska üstündeki yol da uygundur, az bir ordu ile giderek, üçe bölünerek farklı yollarla gidip aynı anda gitmeye karar verilirse. Mangyshlak üzerinden giden yol hakkında hiçbir şey bilmiyorum

Kuşbegi ve favorisi ve yoldaşı olan Mirza Zikerinin kâtipleri, adları ile tanıdıkları esirleri serbest bırakmaya zorlamak için birkaç gün boyunca Orenburg'ta gözaltında tutulduğu biliniyordu. Kervanımız kalktığında, söz konusu kâtipler bunu Hive'den Buhara'ya yazdılar, burada kervanla birlikte oldular ve Orenburg'un kendisinden gelen Buharalı Şa-Bulat'ın yüzünde gözaltına alındıkları yalanı da kattılar; dahası, doğrudan beni şikâyet ettiler ve şimdi de tutuklanmamı istediler. Bir başka olay, Buhara'lıları Şa-Bulat'a karşı kızdırdı: kervanımızda bulunan onun ve kuşbeginin kâtibinin işçisi, bir zamanlar herkesin develerini sürmek istediği derin karda yollar için dövüştü; bu durumda, Şa-Bulat zamanında geldi ve bozkırda büyüyen usta bir binici olarak, hepsini yendi ve istediğini yaptırdı. Aynı zamanda, Buhara'lılar, öfkelenerek, ona Buhara'da geri ödeyeceklerini söylediler.

Kuşbegi, mallarımın nerede olduğunu itiraf etmezse ve benim ya gizlice ticarete gelen bir tüccar ya da Rus esirleri adıyla tanımak için gelen bir casus olup sonra onun için tüccarları gözaltına almaya gelip gelmediğimi itiraf etmezse, onu, Şa-Bulat'ı

asmakla korkutuyordu. Bu entrikalara ve hoş olmayan durumuma rağmen, ShaBulat'tan daha güvendedim; Birkaç kuşbegi ve diğer Buharalıyı korkutmayı başardım ve açıkça bana elini uzatmaya cesaret edemeyeceklerini gördüm; Sadece gizli planlarından sakınacaktım, ama Şa-Bulata tüm ciddiyetle üstüne gitmeye başladılar. Sonunda, Hive'den gelen kuşbegi kâtiplerinden Murza-Bai'nin, çeşitli vesilelerle bana borçlu olan Orsk'tan eski bir arkadaşım olduğu ortaya çıktı. Bana itirafla geldi, ağladı, bana karşı davrandığı için özür diledi, benim olduğumu bilmeden yaptığını söyledi; Mirza Zikeria aracılığıyla kuşbegini onun şüphelendirdiği söyledi, Şa-Bulat arındırıcı bir yemin aldı ve bu da meseleyi sonlandırdı.

Mirza Zikeria, çaresiz öfkesinde, kervanbaşımız Rakhimbay'ı beni yemeğe davet etmeye ve beni zehirlemeye ikna etti. Bu bana iletilti: Mikhalsky, Tatar Troşka, Ermeni Berkhudarov ve nihayet birçok Rus esir. Buna inanmadım, ama ertesi gün, şimdi bir kervanla Orsk'a gelen ve beni yemeğe davet eden Rakhim-bai'nin kardeşi Ulug-bai, gerçekten ortaya çıktı. Geleceğime söz verdim. Buradaki öğle yemeği her zaman akşamları, alacakaranlıkta olur, çünkü Buhara halkı günde sadece bir kez yemek yiyor ve bu sefer bana bir elçi gönderildi. Ben reddettim, hasta olduğumu söyledim ve haberci beni bir saat boyunca ikna etti ki, onu zorla gönderdim. Meselenin sonu buydu; niyetlerini öğrendiğimi anladılar ve etrafımda dolaşmaya başladılar; bana hizmet ederek, ikiyüzlülük yaparak, arkadaşlarım olarak, han ve kuşbeginden benim için zulüm ve hoşnutsuzluk yaşadıklarına ısrar ettiler.

Bu arada, Kushbegi beni korkutmayı bırakmadı ve büyükelçinin, muhtemelen kervan-baş'ının Rakhim-bai'nin ayrılışına kadar kalmaya ısrar etmeyi bırakmadı. Her şeyden önce Huseyn-Aliya belgelerini gönderilmesinden endişeliydim. Bu belgelerin de koyulduğu bir balya yaptım ve güvenilir bir Tatar'ı kendi adı altında almaya ikna ettim. Gerçek şu ki, ihraç edilen mallardan vergi almıyorlar, balyaları denetlemiyorlar, ancak Huseyn'in ve benim balyalarımız kolayca gözaltına alınabilir ve incelenebilirdi. Tatar söz verdi, ancak pazar işleriyle uğraşırken geç kaldı; azar azar yüklü karavan develeri hepsi toplanma yerine Karak'a (Kara-ata-auliya) gönderildi, Buhara sınırlarından 150 verst ve ben sadece Huseyn, Başkurt, iki Kaysak, Nizhemetdin- Buhara'dan çıkardığım kaçak bir Tatar, atlar ve iki deveyle kaldık. Yapacak hiçbir şey yoktu, ertelemek için zaman yoktu; Geceleri balyalardaki tüm eşyalarımızı bağladık ve onları devemde Tatar ve Kaysaklar ile göndermeye karar verdik ve kendimiz ayrılmamızı gizlemek için

kaldık. Bunun için herkes ibadette olacağı şafak seçtik, ama burada bile balyalarımız benzer düşünen Mirza Zakeria ile karşılaştı ve Tatarım neyse ki, bunların kervansarayda yaşayan Tatarların eşyaları olduğunu ve Tatar'ımdan onlara yardım etmelerini istediğini söyleyerek ondan kurtuldu. Böylece her şeyi güvenli bir şekilde gönderdik; ertesi gün sabah, aniden Başkurt adamım korkmuş ve solgun halde develerimizin Wabkend'in diğer tarafında gözaltına alındığı haberini söyledi.

Bu arada, Mirza Zakeria'nın kuşbegini beni yol sırasında öldürmeye ikna ettiğini zaten öğrendim. Bu nedenle, kuşbegine ve diğerlerine, Troitsk'e iki gün önce kalkan Japas karavanıyla gideceğimi söyledim; Bir gün önce kuşbegine gittim ve ne zaman gideceğimi hala bilmediğimi söyledim; ama bu arada zaten tamamen toplanmış, ahırla, sahibi ile işlerimi halletmiş atımı hazırlamıştım ve sadece Huseyn'e uğramıştım. Berkhudarov da ona veda kahvaltısı için gelmişti. Tatar'ımın gelişinden bir saat önce aniden Kushbegi'ne geldim ve ona yapassky Troitsk kervanına yetişmek için akşam veya gece gideceğimi söyledim; bu arada, gerçekten anında orsk karavanına gitmek istiyordum. Kushbegi buna çok şaşırdı; ne diyeceğini bilmiyordu, Hiveli ya da Taşkent'lilerin beni öldürecekleriyle korkutmaya başladı, ama ben akşam ya da gece gideceğimi ve soygunculardan korkmadığımı kararlılıkla cevapladım. Huseyn'e döndükten sonra Tatar'ımı develerimin gözaltına alındığı haberiyle karşılaştım, tabancaları aldım, kemerime koydum, cübbemi giydim, yol malahayımı giydim ve kuşbegine koştum.

Orada Mirza Zakeria'yı buldum ve girerken duyduğum gibi, hiç dinlememe rağmen, benim hakkımda, ayrılışım hakkında konuştular. Hemen odaya koştum. Kuşbegi şaşkınlıkla sordu: "Yine mi buradasın?" "Yine, istemsizce," dedim, "çünkü gitmeme izin vermiyorsun." "Nasıl izin vermiyoruz?" "Dinleyin," dedim, "eğer beni zorla tutmak istiyorsanız, tutun; ama bana daha önce de söylediğim gibi, düzgün insanların yaptığı gibi evimde aldığım maaşı verin ve yöneticilerime göndermem için zorla kaldığımı kanıtlayan belgeyi verin; size bir kereden fazla mecburen ve izinsiz burada kaldığımı ve zaman kaybetmeden eve acele etmem gerektiğini söyledim; Böyle bir ağırlamayı beklemiyordum çünkü vatandaşları benim vatanımda özgürce yaşayan ve tüm insani haklarını kullanan Buhara hükümetinin bana nasıl muamele ettiğini anlatsam bana inanmayacakları bir yerde yaşadım ve büyüdüm, burada tek bir kişinin sıkıştırma ve baskıya maruz kalmadan görünmesi imkânsızdır, ancak bir kez daha kararlı bir

şekilde, ölsem de kalmayacağım ve beni tutuklamayı düşünen herkesin ve hatta yolumu soran herkese, çünkü bunu size yüzlerce beni rahatsız eden başkalarına da söylemiştim, benimle yolda karşılaşan herkese de cevabım bu, dedim ve cübbemi kaldırarak silahlarımı işaret ettim.

Kuşbegi o kadar şaşırmıştı ki nasıl cevap vereceğini bilmiyordu. Asyalılarda, üstün adama silahlı gelmek ayıp ve hatta kırıcı kabul edilir. Kuşbegi şaşırdı ve sonunda sordu: ona tabanca ile nasıl gelebilirim? Geleneklerini bilmediğimi, bizde üstünlere aksine tam formda, silahlı gelmemiz gerektiğini ve bunun benim seyahat üniformam olduğunu söyledim; ayağa kalkan ve yüzü kırmızıya dönen Mirza Zakeria'ya şaşkınlıkla baktı ve kuşbegi'nin kararsız sorusunu yanıtladı: develerimi gözaltına alan kim aldı ve kararsız bir sesle cevap verdi: "Ben öyle bir şeye emir vermedim." Onların bakışlarından bir tür yanlış anlama olduğu belliydi, emiri verilmeyen bir şeyin olduğu. Kuşbegi hiçbir şey bilmiyormuş gibi davrandı ve bana sordu: Hangi yesaul develerini gözaltına aldı? Adı ne? Onları Yesaullarımı adlarıyla tanımadığımı, ancak develerimin Wabkend ötesinde gözaltında tutulduğunu ve bir çözüm talep ettiğimi söyledim. Kuşbegi'nin bana mühürlü etiketini vermesini istedim, böylece kimse beni durdurmaya cesaret edemezdi, ama bunu yapmak istemedi, sadece git dedi. Ona elveda dedim ve bir kez daha, bana tek bir kelime ile dokunan herkese mermi ile cevap vereceğimi tekrarlayarak gittim. Kuşbegi oyununu sonuna kadar devam edemedi ve "Bakalım, göreceğiz", diye cevap verdi ama gördüğüm kadarıyla çıkabildiğim için çok memnundu.

Bunlar erken, neredeyse şafak vaktinde idi ve bilerek tekrar tekrar akşam ya da gece ayrılacağımı söyledim.

Sekiz mahkûmumuz yolda beni yakaladı ve dikkat etmem ve şimdi kaçmam için sesli yalvardılar, çünkü beni öldürmek istiyorlarmış. Mirza Zakeria'nın işi ve planları olduğunu biliyordum ve zaten tahmin etmiştim çünkü bir sabah serseri biri kervansarayın içine girdi, odama baktı ve beni tanımadan "Rus nerede?" sordu: Dışarı çıktığını ve ne için istediğini sordum. "Bilmiyor musun," dedi, "ne zaman gidiyor?" "Gece herhalde," dedim, "ve ne istiyorsun?" "Mirza Zakeria sessizce öğrenmemi emretti."

Berkhudarov'a döndükten sonra hemen bir ata bindim ve Tatarımla Semerkant Kapısı'na, doğrudan Vabkend'e geçtim; Bundan iki saat sonra, işini bitiren Huseyn, kendisine sadık bir Buharalı ile birlikte geldi ve Wabkend'de toplandık. Burada şüphe

uyandırmamak için tekrar ayrıldık; Sufiyan köyüne gitti ve ben de Wabkend'e gittim. Buhara'dan buraya arkadaşım ve lider Almat gözyaşları içinde geldi ve beni öldürme emriyle 25 adamın gönderildiğini bana uyardı; bununla birlikte akşam gideceğimi söylerken önceden gittiğimi öğrenen Kuşbegi'nin öfkelendiğini de söyledi. Şa-Bulat, aynı haberle Wabkend'den ayrıldığımda beni yakaladı ve tanrı için zaman kaybetmememi istedi. Wabkend köprüsünün arkasında yine Huseynle toplandık ve dördümüz, iki Kaysakla, hızlı tırısyla yola çıktık.

Bu Kaysaklar hakkında iki kelime söylemek gerekiyor. Bunlardan biri, dava için Wabkend'e gelen Sarykly kolundan Cegalbay'lı kervan lideri Bik-Batyr'dı. Tüccarlar ile tüm işleri ve hesaplamaları bıraktı, yanına Cilder kolundan Çumekeyli yoldaşı Taş-Bu'yu aldı, o da iki devesini yabancı birine teslim ederek, bana olan saf sadakatinde (Bik-Batyr beni çok önceden tanıyordu) bizi kervanımıza getirmeyi taahhüt etti. Buhara'dan Karak'a iki gün boyunca gece gündüz seyahat ettik, dolambaçlı kapalı yollarda ilerledik; Şubat ayıydı; beyaz kumu yayan kar fırtınası ve ayaz bizi kemiklere kadar nüfuz etmişti; aynı zamanda, bir koyun eti yağ kuyruğunun dışında hiçbir yiyeceğimiz yoktu. Buhara'dan kaçtıktan sonra, hiçbir şeyi stoklamak için zamanımız yoktu. Hüseyin bu yiyeceklerle, ekmeksiz, etsiz, kendisini zorlukla sürükledi ve hepimiz çok yorgunduk.

Karak'ın yakınında bir kervan bulamadık ve çaresizlik içinde, kervanın geçemediği Chumekey köylerinin olması gereken Kuvan'a doğru tehlikeli yolu sürdürmeye neredeyse karar vermiştik. Ama neyse ki kervanımızı bulduk ve Karak'a on milde ona katıldık.

Burada, garip bir anlaşmazlık nedeniyle gözaltına alınan develerimi buldum. Onlarla birlikte olmadığımı öğrenen Esauyl, ne yapacağım konusunda tereddüt ediyordu ve nihayet, Tatarım ona bir kırbaçla vurup şehre girdiğinde, yesauylım da biraz düşündü, bir yere gitti ve Nicemetdin, kaçak Tatarım, bundan faydalandı ve develerle kervanla katıldı.

Karavanda, Buhara'lıların zalim planları hakkında söylentiler çoktan yayıldı; Herkesi heyecan ve endişe içinde buldum. Herkes sık silahlandırmaya başladı, Kaysakları sadece deve eyerlerinden çıkardıkları coplarla ve ve müfrezeyi emrime aldım; hatta grev hatları düzenledim ve bir saldırı durumuna hazırlandım, ama her şey iyi geçti; Buhara'lılar karavanı kovalamaya cesaret edemedi ve benden sonra gönderilen

arayış ya beni yakalamadı ya da bir yerde başarısız bir şekilde bekledi, çünkü daha önce de söylediğim gibi, bozkır boyunca dolambaçlı bir şekilde sürdük.

Burada, birinde 800, diğerinde 2 bine kadar adam olan iki büyük Taşkent çetesinin, çetesinin ilerimizde soygunlar yaptıklarını ve batıya, Hive sınırlarına indiğini öğrendik. Bu haber, yoldaşları yakalanan kendileri zor kaçan iki Kaysak tarafından getirildi. Taşkent halkı karavanımızdan yaklaşık 50 mil uzaktaydı, orada durduğunu biliyorlardı, ancak o zamanlar Buhara'da Taşkent büyükelçisi olduğu için, kervana saldırmaya cesaret edemediler. Büyükelçinin bu çetenin eşliğinde gelip Buhara'ya ayrıldığı ve onların soygun için kendi yollarına devam ettikleri ilginçtir. Bu nedenle, doğruya doğru ilerledik, Taşkent'e daha yakın, oraya giderken, Hive'ye batıya gidiyorduk; Tehlikeyi geçtikten sonra batıya indik ve Kuvan'ın ötesindeki Çumekey köylerine güvenle ulaştık.

Burada karavan köylere dağıldı, tüccarlar baharı bekleyerek ticarete başladı, çünkü hala kış vardı ve karavan için gitmek imkânsızdı; ancak karavanlar genellikle Buhara'yı Kuvan ve Syr'dan üzerinde bir kış rotası almak için terk etmekte acele ediyorlar, çünkü yaz geçişi son derece zor. Altı hafta boyunca kuzeye Irgiz'e giden köyler ile sürdük. Irgiz'in arkasından köylerden ayrıldık ve 500 mil uzaklıktaki Orsk'a doğru yola koyulduk. Irgiz'den geçtik. Sadece 9 kişiydik: Ben, Huseyn, iki Tatar kâtibi, onlarla birlikte iki Kaysak, yukarıda adı geçen lider Bik-Batyr, oğlanı ve son olarak Sultan Sanali. Benim adamlarım develerle kaldı. Orsk'a 8 gün geldik.

Yönetimin eşvikini hak eden ve özenle müdahale etmeye cesaret ettiğim kişiler şunlardır:

Artık hiçbir şey yapma imkânım olmadığı durumlarda esir Stepanov'u kurtaran Sultan Sanali Murza-Galiev; tehdit ve ısrarlarıma rağmen Kazak'ın esaret altında kalması veya daha kötüsü Sultan-hükümdarın elçisi tarafından satıl alınması son derece kötü olurdu. Görünen o ki, Sanalya'ya hem esası hem de unvanı açısından altın madalya verilmesi gerekiyordu; çünkü sultanlara şimdiye kadar altın madalya verilirdi.

Sarykly bölümünden, cegalbay boyundan Kaysak Bik-Batyr, gerçek gayretli sadakadi ve bana yaptığı yararları ile gümüş bir madalyayı hak ediyor.

Syrym bölümünden Çumekeyli Buluş-Bay, dört kez esir almak için gitti, yoldaşları ile kavga edip dövüştü bu işte çok çalıştı. Sanırım ona kıvılcık bir kaftan verilebilir.

Cegalbaylıların yöneticisi Syutey Isentayev'e kâtip olarak hizmet veren Başkurt Gibetulli Sayfullin¹⁶⁵ bana sınır komisyonundan görevlendirildi ve her zaman sadakatle hizmet etti. Uzun süredir hizmet eder ve defalarca memurluğa temsil edildi; ancak bilinmeyen bir nedenden dolayı henüz atanmadı, onun için değerli ödülünü belirlemek artık zor.

Sonuç olarak, oldukça küçük harcamalarla sınırlanmama rağmen 3.500 ruble'lik kendi paramdan harcadığımı söylemeye cesaret ediyorum. Maliyetlerin çoğu, bu tür koşullar da gereken sultanlara, ustabaşılara ve bana hizmet eden kaisaklara hediyelere, ayrıca kendi develerimi, atlarımı satın almaya, liderlere ve benzerlerine ödeme ve ona benzer şeylere harlandı.

3.2.4. İvan Vittoroviç (Jan) Vitkeviç'in Raporunun Tahlili

I. V. Vitkeviç tarafından 1830'lu yıllarda yazılan ve Rus arşivinde muhafaza edilen “Zapiska, Sostavlenaya po Rasskazam Orenburgskogo Lineynogo Batalona No: 10 Praporşçika Vitkeviça Otnositelno Puti ego v Buharu Obratno” Buhara Hanlığı ile ilgili durumu detaylı şekilde ortaya koyar.

I. V. Vitkeviç ile ilgili çok az belge günümüze kadar ulaşır. V. A. Perovsky'nin Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Başkanı K. K. Rodofinikin'e yazdığı 14 Haziran 1836 tarihli mektup, bu gezgin ve diplomatın karakterini tanımaya yardımcı olur. Çocukken yaptığı bir şakadan dolayı siyasi suç olduğu gerekçesiyle on beş yıl cezalandırılır ve Orenburg hattında uzak bir garnizona sürgün edilir. Bu süreç boyunca kendini geliştiren Vitkeviç Doğu dillerini iyi bir şekilde öğrenir ve Bozkırlara aşina hale gelir. Ayrıca I. V. Vitkevich; işini bilen, akıllı, zeki, yazma ve konuşmada yetenekli, pratik bir kişidir.

Vitkevich'in Buhara'da Afkanistan Emiri'nin büyükelçisi Dost Muhammed Han ile görüşerek onun Orenburg'a gitmesine yardım etmesi ve nisan ayını sonlarında bozkırlara gönderilmesiyle özel durumlarda Buhara'yı ziyaret eden Vitkevich ile Rusya'ya Kabil sahibinin elçisi Afgan Hüseyin Ali de gelir. Yaşanan bu maceralar vitkevish'in kaderi üzerinde iz bırakır. St. Petersburg'a kadar Hüseyin Ali'ye eşlik eden ve Afgan temsilcisi ile Rusya arasında siyasi ilişkiler kurmak için memleketine kadar ona eşlik eden Vitkevich, yolda Hüseyin Ali'nin hastalanmasıyla Kabil'e tek başına gider. Emir Dost Muhammed ile yaptığı görüşme sonucu Rus Afgan yakınlaşması için

¹⁶⁵ Notun başında adı Necmetdin diye geçmişti.

yeni fırsatların kapısı açılır. Yolculuğun amacındaki beklentilerin İngiltere’de olumsuz tepkiye neden olmasıyla geri çağrılan Vitkevich, Paris’te odasında ölü olarak bulunur. Bu durum kayıtlara intihar olarak geçer.

1833 yılında askeri vali Pavel Petrovich von Suhtelen’in ani ölümünden sonra yerine St. Petersburg’dan İmparatorluk çiftinin favorilerinden Tümgeneral Vasily Alekseyevich Perovski’ye atanır. Aynı yıl I. V. Vitkevich de burada subay rütbesi alır ve bu dönemde “Pugachev Tarihi” üzerine çalışan A. S. Puşkin de Orenburg’a gelir. Orenburg askeri valisi V. A. Perovski’nin 26 Eylül 1833 tarihli Dışişleri Bakanlığı’nın Asya Bölümü müdür K. K. Rodofinikin’e gönderdiği mektupta Orta Asya bölgelerinde yaşanan her şey ve oradaki gümrük işleri hakkında bilgi almanın mümkün olacağının yanında ithal edilen İngiliz mallarının durumundan ve Buhara’da iki İngiliz olduğu endişelerinden söz eder. Bu nedenle yerel yönetimlerden bir elçi göndermek daha uygun olur. Bu göreve getirilen genç ve yetenekli V. A. Perovski, Rusya İmparatorluğu hükümetlerinin güney komşularına özel ilgisine tanıklık eder.

18. yüzyılda çoğunluğu Rus vatandaşlığını kabul etmiş olan Kazak aşiretleri, Hive Hanlığı hükümdarları tarafından hâkimiyet altına alınmaya çalışılır. Ticaret yollarını kontrol etmeye çalışan Hive Hanlarının neden olduğu Rus-Hive çatışmaları, Çar hükümetini hanlık eylemlerini yakın takibe almaya zorlar. Bunun asıl amacı ticaret sorunları ile ilgilidir. İleri Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında endüstriyel anlamda geri kalan Rusya; Hindistan, Afganistan, İran ve Doğu Türkistan’ da yaptıkları şekilde kendilerini Orta Asya pazarlarında korumaya yönelik girişimlerde ihtiyatlı olmaya iter. Bu nedenle Orta Asya’nın en büyük ve en kalabalık eyaleti olan ve coğrafi olarak da merkezi bir konumda bulunan Buhara hanlığına hükümetten olmayan bir ajan olarak V. A. Perovski’nin tavsiyesiyle I. V. Vitkevich’in gönderilmesi oldukça doğal karşılanır. Genel valinin tavsiye mektubu başkentteki ilgili makamlar tarafından değerlendirilip hazırlıklar yapılırsa da aniden St. Petersburg’dan en yüksek makamdan I. V. Vitkevich’in geri çekilmesi emri gelir. Planın uygulanmasını ertelemek istemeyen askeri vali vitkevich’in yerini alabilecek Pyotr Ivanovich Demezov’u ayarlamıştır. Yaptığı gezinin sonuçları ile V. A. Perovsky’nin de takdirini alan I. V. Vitkovich, Orta Asya mülkiyetinin merkezinde neredeyse bir buçuk ay geçirir. Bunun sonucunda Buhara’nın hayarının çeşitli yönleri, ticari ilişkileri, ekonominin özellikleri, idari yapısı, yaşam

tarzı, gelenekleri ve en önemlisi bazı siyasi şeyler hakkında renkli bir anlatı ortaya çıkar.

Kazakları iyi şekilde tanıyan I. V. Vitkevich, 1835/36 yılı kışında Sırderya yakınlarında göçer olan Çumekeyevsk soyundan Kazakların obalarına gitmekle görevlendirilir. Çeşitli vazifelerle bu bölgeye giden vitkevich, bilinmeyen bir sebeple Buhara'ya gider. 2 Ocak 1836 yılında geldiği Buhara'da yaklaşık bir buçuk ay kalır ve 13 Şubat'ta buradan ayrılarak kendisine refakat eden Afgan elçisi ile Orsk'a ulaşır. Burada gördüklerine ve öğrendiklerine göre hazırladığı raporda Buhara Hanlığı'nın ticari münasebetlerine, iktisadi özelliklerine, idari yapısına, halkın gündelik yaşamına ve siyasi durumuna dair malumatlar verir ve Buhara Hanlığı'nda ticaretlerini genişletmek isteyen İngilizlerin faaliyetlerine dikkat çeker. Orenburg askeri valisinin iki ajanı da topladıkları açıkça yetersiz verilere dayanarak tüm hanlıkta hatta tüm Orta Asya bölgesinde yaşayan halkların genelleştirici özelliklerini derleme girişiminde bulunur. Bunun nedeni vitkevich ve Demezov'un ülkenin emekçi ve zanaatkârları ile çok az temas halinde olması, esas olarak feodal soylularla sınırlı bir toplulukla iletişim kurabilmiş olmasıdır.

Rusya'da şu ya da bu türün ve şubelerinin tam adı her zaman iyi ve kesin olarak bilinmez, bu durum sadece P. I. Demezov ve I. V. Vitkevich'in bu planın farklı okumaları ile ilişkili değil, aynı yazarın isimlerin transkripsiyonuna bile yansır. Diyelim ki, I. V. Vitkevich'te hem Dyurtkarintsev hem de Dyurtkarintse ve Dyurt*karintsev vb. bulunabilirdi. Bu tutarsızlıklar ülkede tek bir hecelelemeye değil, sadece V. I. Dal'ın katılımıyla derlenmiş metni düzenlemeye cesaret edilemediği için değil, ama aynı zamanda böyle bir düzeliş belgeleri kadar döneminin aromasından mahrum bırakacağı gerçeğinden dolayıdır.

İvan Viktoroviç Vitkeviç, raporunda yaptığı gezinin amacını ve konusunu detaylı bir şekilde anlatır. I. V. Vitkeviç'in Bozkır'a gönderilmesinin amacı Çizgi'den uzak kalan Kırgız klanlarının durum ve tutumlarını araştırmak, Ordalıların zihinleri ve ruhunu etkileyerek hareket etmek, bu konularda olası doğru ve ayrıntılı bilgi sunmak ve Buhara, Hive ve İngiliz sakinlerinin yaptıklarını incelemek, bunun yanında geçen yıl eşi ile yakalanan bir Kazak Stepanov'un geri almaya çalışmaktır. Amacı bozkır sınırları içerisinde yer almasına rağmen koşullardan dolayı daha geniş alanlara nüfuz etme

imkânı bulan Vitkevich, Buhara'yı da ziyaret eder. Zor iklim şartları ve gıda eksikliği nedeni ile kendini toparlayıp bölgeden ayrılan Vitkevich, Buharaya gittiği kervanla yolculuğuna devam ettiğini belirtir. 9 Kasım'da Orsk'tan yola çıkan kervanda Vitkoviç'in yanında güvendiği yoldaşları da bulunur. İrgiz, Kalayçi Barbi Gölü gibi bölgelerden geçen vitkovich'in belittiğine göre Kara-Kum olarak bilinen alana giren Muzbil doğal sınırında Dyurt-Karalılar 25 atlarını çalar. Yolculuğa devam eden kervan 54 gün sonunda Buhara'ya ulaşır. Burada 45 gün bulunan Vitkovich, 13 Şubat'ta dönüş yoluna çıkar.

1824'e kadar Hivelilerin Kaysakları soyduğunu belirten Vitkevich, daha sonra Şumekeyliler'in büyükelçi gönerecek Hive'nin onları soymaması için zekâtı kendileri teslim etme sözü verdiklerini söyler ve bu düzenin 1832'ye kadar devam ettiğini belirtir. Daha sonra Şumekeylilerin hana görev yapmayı umarak Hiveye gitmesi ve zekâtı almak için toplayıcıları göndermeyi teklif etmeleri sonucu Şumekeylileri acımasızca soyarlar ve istedikleri her şeyi vergi olarak sayıp sahibinden alırlar. Vitkovich, Altyn-Yapas, Dörtkaralı ve Kıpçaklar ile birlikte Barımta'da bulunan Çumekeylilerin çok az at olduğunu; çoğunlukla deve ve koç bulunduğunu belirtir. Bozkırın kuzey kısmında atlar sene boyunca otlak ile beslendikleri için Çumekeyliler Ural ve İrgiz arasında saman depolamak veya Syr'a gitmek zorunda kalır. Bu durum onları Hivelilerin eline geçirir.

Bir Türkmen Tlyaka boyunun kavga ettiğini belirten Vitkevich, bir Türkmen'in kızını Hiveli'ye vermek istediği için Hive Hanı ile kavga ettiğini söyler. Bunun nedeni Türkmenlerin kızlarını asla bir yabancıya vermemesi ve yabancı bir kız da almamasıdır. Ama hanın kabul etmesi üzerine barıştıklarını söyler. Karakalpaklar, Hiveliler'in ameleleri ve fanatizmleri ve yenilmez güçlerine kör inançlarından onlara meyilliler. Buhara halkı, cehaletleri ve sinsisi, açgözlü bir kuşbegi'nin işlenmeleri nedeniyle, savaş durumunda kimsesiz kalacaklar; ne bir engel ne de bir fayda olacaklar.

Çumekey boyunun bir bölümü, Dört-kara, Kıkına-çikli, kita-kireit, tilau ve kışın Syr nehrine giden uak boyları kendilerini Rus vatandaşları olarak görmüyorlar- bu onlar için yeni bir fikir. Hiveliler şimdiye kadar öyle bir sorumsuz itaat öğretiler ki, herhangi bir köye gelen bir Hiveli istediği şeyi yapar. Onlara emretmek isteyen her yabancıya itaat etmeye alışkınlardır. Altınapalar ve Orta Orda'nın birçok klanı kendilerini Taşkent'e, yani Kokan'a tabi olarak görürler; ancak bunun için de Hiveliler Taşkent'liler

ile sık sık savaşırlar. Taşkent'liler bir aralar Çumekey'lilerden bile zekât aldılar, ama şimdi onları Hive'ye vermek zorunda kaldılar. Vitkevich, Buhara'nın sadece ilibay adıyla bilinen Kaysaklar ait olduğunu söyler ve bunun bir klan değil, bir grup insan, farklı klan ve boylardan oluşan rastgele bir takım, Yaman-Kızıl ve Bukan dağlarındaki Buhara'nın sınırları arasında dolaşan yaklaşık 1.500 çadır olduğunu belirtir. Zekât ve vergi adı altında yapılan soygunları detaylı bir şekilde kayıt eden Vitkovich, hanların yaşamları ile ilgili de bilgi verir. Hive Hanı'nın Buhara Hanı gibi değil tüm akrabaları ile dostluk içinde yaşadığını ve yemeğini her zaman 40 kişilik kalabalık ailesi ile birlikte yediğinden bahseder. Nazik bir adamdır, güç aramaz ve han ona saygı duyar. Hive şehirleri, Hive'nin kendisi ve urgenç dedikleri gibi, kıskanılacak bir durum olmasa dahi herhangi bir buhara köyünden çok daha kötüdür şeklinde anlatan Vitkevich, şehrin duvarlarından ve sakinlerinin yaşamlarından bahseder.

Hive savaşçıları, Kara-Alamanlar, genellikle püskü cüppeler ve siyah veya kızıl yüksek şapkalarla gezerler; Gördüğüm 180 kişinin en fazla 18'nde silah ve birkaç kopyası vardı – şaft eksikliğinden çok fazla yoktu; hepsinin kılıçları vardı, ama hiç tabanca yoktu. Kılıçları Türkmen ve kendi eserleri; atlar kötüdür, sadece iki iyi argamak vardı ve bir düzine daha kötüydü; Jabau cinsinin diğer atları, çirkin ve kötü bir cins; atlar ufak, biçimsiz ve zayıftır. İnsanlar ince, güzel; Karakalpaklar daha yapılı, Hiveliler daha zayıflar; Türkmenler ince, uzun ve görkemlidirler.

Asya'da Müslümanların ve özellikle Sünnilerin köleleştirilmediğine dair görüş tamamen adil değildir. Tatarlarımız genellikle inançlarını sormadan pazarlarda satılır. Şehirde yaşayanlar oldukça güvenlidir; ancak Türkmenler onları çeşitli hilelerle bozkırlara çektikleri bir yerde yakalarlarsa, genellikle satış için çarşıya götürürler. Aynı şekilde, Orta Asya Müslümanları da inançlarını kabul eden esirleri hiçbir zaman serbest bırakmadıkları için Kuran'larının görevlerini yerine getirmezler. Hemen hemen tüm tutsaklarımız ve tüm Farslar, çoğunlukla görünüş için olsa da baskı altında, derebeylerinin inançlarını kabul ettiler; ama henüz hiç kimse özgürlük kazanmadı. Vitkevich, ilk buharalılarla karşılaşmasının 28 Aralık'ta olduğunu belirtir ve kervan hakkında bilgi alındığını söyler. Kagatam hakkında bilgi verir. Burada da soygun ve şiddetsiz gün olmadı; istediklerini, beğendikleri her şeyi aldılar. Edigar Bik (Bek Biy) diye biri bu vergi toplamada önemli bir kişidir: Kuşbegi ve aç kalabalığıyla birlikte geldi, öksürdü, önünde duran itaatkâr tüccarlara açgöz bir bakış attı ve gürleyen sesiyle,

mallardan herhangi bir şeyi gizlemeye cesaret eden herkesi sopalarla dövmeye söz verdi. Bildiğiniz gibi, fahri ama mütevazı bir unvanı sadece görünüş için taşıyan Kuşbegi, otorite tarafından devletteki ilk kişi ve hatta hanın kendisini yönetir. Avrupa işleri hakkındaki bilgisini göstermek istedi; Kendisi de itiraf ettiği gibi, son zamanlarda Buhara'da olan İngiliz Burns'den öğrendiği dersi birkaç kez tekrarladı: İngilizler denizde ve Ruslar karada olup, Avrupa'nın en güçlü devletleridir. Rus olduğundan dolayı Kuşbegi tarafından detaylı bir şekilde incelendiğini belirten Vitkevich, 200 adet altını üzerinden bir ücret alınarak bırakılır. 54 günlük bozkır yolculuğu sonucunda köye gidip Şah Bulat'ın evine yerleşen Vitkevich, bu alanın yapısı hakkında da görüşlerini raporda belirtir. O ve ertesi gün köylüler tebriklerle gelir; işlerini ve haberlerini anlatır, kimi nasıl anlaşmazlığı, davası var ve kimin kaç tanap arazisi var ve hasatı ne kadardır hakkında konuşur. Daha sonra köyün havası, yerleşim ve beslenme şekli gibi durumlar hakkında ayrıntılı bilgi veren Vitkevich, 2 Ocak'ta Başkurdum ve Şah Bulat ile şehre doğru yola çıktığını ve izlenimlerini anlatır. Wabkend Nehri ve Zarevşan nehri hakkında bilgi verir. Wabkend Nehri, Zarevşan nehirine Taş-Köpür'ün biraz aşağısında akar. Wabkend'de su Zarevshan'dakinden daha bulanık; ikisinde de akım hızlı değil. Tüm arazi hendeklere kazılmıştır; birçok hendek boyunca uzanan tüm köprüler kırılmış ve bozulmuş, böylece genelde patikaya dönüşen büyük yolu atın üstünde zor geçersiniz. Yol boyunca uzanan meyve bahçelerinin yanında cami, banklar ve demirhane gibi yerleşim yerlerinden de bahseden Vitkevich, bölgeyi genel hatları ile raporuna yansıtır. Şehir kil duvar ve surlarla kaplıdır. Burada yer alan kapıların isimleri; Semerkant, Mazar, Kauval, Sallahana, Namazga, Şeyh-Celal, Karakul, Şirgiran, Talipaj, Kalyandar-Khan ve İmam'dır. Yollar dar ve şehir kalabalıktır. Dikkat verilecek binalar; çarşılar, hamamlar, kervansaraylar, camiler, medreseler, ark ve saraylardır. Hamamların yapıları pazarlara benzer, ancak sadece sütunlar arasındaki boşluk bir duvarla kaplıdır ve hamamların hepsi medrese veya diğer kamu kurumlarına aittir, vergiye verilir. Burada en az 25 adet kervansaray bulunur. En dikkat çekicisi Rajab-Bik-Divan-Begi'dir. Sarayın iç yapısının yanında etrafında ufak eşyaların satıldığı bölümlerden de bahseder ve Saray Ayaz ile Rajab-Big'i karşılaştırır. Saray Ayaz, Rajab-Big'den daha büyük ama son derece harap ve düzensizdir.

Saray Nogai çok yıpranmış ve kötü, içinde yaşamak neredeyse imkânsız. Orada istisnasız, sadece Tatarlar (kaçak), 1000 kişiye kadar, her bir kulübede 6-8 kişi olarak

kalırlar ve günlerinin çoğunu havada ahşap işleri yaparak geçirirler. Rusya'dan gelen tatarlar da orada kalıyor; böyle bir ziyaretçinin yurttaşlarından biri onun için odasını temizler, hizmet eder ve bunun için önemsiz bir şey alır. Tütün satışından adını alan Tambaku saray. Buhara'da her yerde tütün ekilir, ancak enfiye için Rusça ve sigara içenler için Karşi en iyisi olarak kabul edilir. Bunun yanında Hoca kulübeleri, Pahta saray- pamuklu kâğıt, Zengin bir Afgan Bedrutdin kulübesi, ahır Mirza Çul, Kuşbegi sarayı, Üç Urgyanji veya Hive sarayları, Fil-Han sarayı, Emir Sarayı, Abdullah Can Sarayı, Karşi Sarayı, Berra ve Damulla-Şir Sarayları, İsmail Hoca'nın eski ve yeni iki sarayı, Saray Alyam, Payas-Tany sarayı gibi birçok saray hakkında bilgi verir. Bu yerlerde genelde kimlerin kaldığı ve ne tür ürünlerin bulunduğu bilgisi vardır.

Buhara'da 300'e yakın cami bulunur. Bunların çoğu küçük ve bakımsızdır. Cuma Camisi, Cuma, Katedral- ilk sayılır. Orada sadece cuma günleri ibadet ediyorlar. Tuğladan, eskidir. 30 kulaç, 60 gaz yüksekliğinde, yakınlarda duran bir minare ona aittir. Koyu tuğla desenleri ile oldukça ustaca işlenmiştir. Cuma Camii ve minaresi, Buhara halkının görkeminin ve gururunun zirvesidir ve tüm dünyada böyle bir şey olmadığından kesinlikle emindirler. Gau Kushan Camii, aynı yapıda ama çok daha küçüktür. Minaresi yaklaşık 25 gaz yüksekliğindedir. Eski tuğla bina, aynı şekilde kötü durumdadır. Gau-Kushan: kasaplar, inek kesiciler anlamında; cami adı, daha önce yan caddede mezbahalar bulunduğu için verilmiştir. Atalyk Camii, Ark'ın ya da sarayın kapılarında duruyor, aynı şekilde taşlı ve antiktir. Gau Kushan'dan bile daha küçüktür; kemerler sadece bir tarafta ve üç tarafında bitişik bir duvarı vardır. Sary Hauz Camii; yarı taş, yarı ahşap, küçük; avlusu yok ama kemerlerin altında. Diğer camiler özel dikkat etmeye değmez: çok kötü bir şekilde inşa edilmişler ve kütüklerden oluşan ve kil ile kaplanmış birkaç kemerden oluşuyorlar.

70'e kadar medrese veya okullar var; yapıları ile saraylara benzerler, tek fark tavanlarının veya çatılarının düz değil, kemerde olmasıdır. Öğrenciler odalarda mollalarla birlikte yaşar ve talimatlarına uyarlar. Her odada, bu medreseden gelen gelir payını, hamamlardan, topraklardan veya saraylardan elde ettiği payı alan bir molla yaşar. Bu molla, aynı zamanda ona hizmet eden birkaç öğrenciye bakar ve onlara canı istediği kadar ücret verir. Yerini terk ederken molla, onu başka bir adama satar. Ünlü Mir-Arap medresesi ilk caminin karşısında yer alır. 80 odaya ve aynı sayıda mollalara sahiptir

Ark veya saray- aynı kulübelerden oluşan bir toplu yapılar, küçük bir cami, tenteler ve harap ahırlar – ortak görüşe göre antik çağlarda insanlar tarafından yapılan oldukça yüksek bir höyükte yatar. Bu höyüğün döküldüğü her yerde, Buhara'da bulunmayan bu kadar büyük bir ormandan oluşan ahşap bir çıta, kütükler ortaya çıkıyor. Bu höyüğün girişi de toprakla kaplı bir tonoz altındadır. Kemerin altındaki yol, derin çukurlarda ve dar, düzensiz. Sarayda, bir gölgelik altında, on iki top ve iki harç vardır; Han köleleri de orada oturuyor. Su, Ark'a deri torbalarda taşınır; üst katta yoktur. Kapalı tonoz, biri içeride diğeri dışarıda olan çift kapı ile kilitlenir; girişin kırışıklarında püskü elbiseler içinde bekçiler, muhafızlar vardır; silahları: bir silah, çekan ve bir kılıç- onun yanında durur ve yatar.

Khan'ın muhafazasının dış kaplaması diğerkakinlerin kil kulübelerinden farklı değildir. Eşleri ve hizmetçileriyle birlikte hanın yanı sıra Kuşbegi de ailesi ile birlikte Ark'da yaşıyor. Binalar kil duvarlarla ayrılmıştır; Kushbegi'nin evi de olası en kötü durumda dağılmak üzere.

Buhara'daki birkaç eski cami ve saray dışında tüm binalar kil, sık bir ormandan tahta yapılır, her iki taraftan gübre ve samanla yoğrulmuş kil ile kaplanır ve bu duvarlar genellikle çok kalındır. Evlerin hepsi yükseltilmiş ve bunların altında kiler ve ahırlar bulunur. Evlerin yapısının yanında bahçe kapısı, pencere ve sürekli kilitli tutulan kapılarından da bahseden Vitkevich, bu bölgede yer alan evleri ayrıntılı bir şekilde açıklar. Buhara'da 300 cadde ve sokak sayıldığını ve 100 bine kadar nüfusun var olduğunu; ancak bunun abartılı bir sayı olduğunu belirten Vitkevich, bu bölgede yaşayan Yahudi, Hint, Fars ve Müslüman Kalmukların varlığından da bahseder.

Buhara hükümeti Hintliler tarafından ihraç edilen altın ve gümüş yerine çok sayıda sahte para bastı; Hükümetin olaylara nasıl baktığını görmek ilginç, altın yerine bakır vermek kârlıdır ve bu nedenle bunu düşünmeden yaparlar ve kredi, güven hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Altın parayla gümüş karıştırılır, gümüş- bakır karıştırılır veya sadece bakır, yarı kalay yapılır. Astrahan tüccarı olan Ermeni M. E. Berkhudarov'dan bahseden Vitkevich, onun iflas ettiğini ama yetenekli yapısı ile hükümet işlerinde tercih edilebileceğini söyler.

İngilizler Kaşmir'li Nizametdin'i Buhara'da tutar ve ona 20 bin rupi verir, yani 40 bin ruble bir yılda, 4 yıl boyunca ticaret bahanesiyle Buhara'da yaşar ve şallarını rekabetçi fiyatlarla satamıyormuş gibi yapar. Çok akıllı bir adam, herkesi tanıyor ve

Buhara üst sınıfına ikram eder; gizli kuryeler aracılığıyla mektupları haftalık ve daha mektupları, İngiliz Mason'un yaşadığı ve sonrasında ileriye yolladığı Kabil'e gönderir. En şaşırtıcı olanı, Kabulistan'ın sahibi Dost Muhammed Han, Mason'un amacını çok iyi biliyor; Han mektuplarını bile ele geçirdi, ama bir adam bana ne yapacak! diye casusa dokunmadı. Görünüşe göre Avrupalılara her zaman çok iyi davranan Dost Mohammed, memnuniyetsizliklerini kazanmak istemiyor ve Avrupalılara saygısı olduğu için de Mason'a katlanıyor.

Bugünkü Han, her zaman sadece emir denilen Batyr Khan, tüm hükümet gücünü kuşbegi'ne verdi. Kuşbegi, Hâkim-Biy, eğik yaşlı bir adam, sinsî bir insan, son derece bencil ve gerçekten zengin: tüm Buhara sakinlerinden ve hanın kendisinden daha zengin. Han'a tek bir işi iletmiyor ve kesinlikle istediğini yapıyor, han artık ona direnemiyor. Bütün hükümet işleri onun elinden geçer.

Onunla görüşen ve çeşitli durumlardan dolayı Buhara'da kalması istenen Vitkevich, burada kalamayacağını söyler. Burada saklanmamayı, gerçek isminde ve rütbemde konuşmayı en doğrusu olarak düşündüğümü söylemeliyim. Bunu hem Müslüman hem de yabancı bir isim olarak davransaydım biri tarafından kolayca tanınabildiğim için yaptım özellikle de Buhara tüccarları Orenburg'dan ve Hive'den ayrıldığım hakkında zaten yazmışlardı ve aynı zamanda Buhara'lılar için sahte bir isim altında saklanmayı Ruslar için, ziyadesinde bir subay için biraz aşağılayıcı buldum ve şimdiye kadar sıradan bir insanın girmesi imkânsız olan bu hanlığa Ruslara bir yol açma deneyimini yapmak istedim.

Kuşbegi ile çeşitli konularda konuşan vitkevich, defalarca bir casus olduğundan şüphelendiklerini ve Kuşbegi onun her şeyi incelemeye ve öğrenmeye geldiğini, bundan sonra Rusların bir ordu ile geleceğini söyler. Bunun üzerine Vitkevich, bizim onlardan inceleyeceğimiz hiçbir şeyin olmadığını, yaptıkları her şeyi bildiğimiz ve istersek bizde yaşayan Buhara'lılardan öğrenebileceğimizi ve bunun yanı sıra daha önce 500 asker ile büyükelçiliğimiz onları zaten ziyaret edip o zaman istedikleri her şeyi gördüklerini söyler.

Kabulistan'ın sahibi Dost Mohammedkhan, Rusya'nın korumasını istiyor ve kendisinden istenen her şeyi kendi lehine yapmaya hazır ve son olarak, birçok kişi tarafından bilinmeyen, tüm Orta Asya'daki, Hindistan'a kadar olan ürünlerimiz İngiliz ürünlerinden daha yüksek değerdedir; Asya için satın alınan İngiliz kumaşlarının Rus

kumaşlarıyla yüzeysel karşılaştırmaya bile dayanamayacakları kadar kötü olmaları çok garip.

İngiliz Strange hakkında öğrendiğim şey şuydu: Rasht'ın yakınında, İranlı bir gemide, Şeki Türkleri veya Tatarlarla ortak olarak Lankaran'ı terk etti ve Oh doğal sınırında, Hazar'ın doğu kıyısında, Balkhan ve Mangyshlak dağları arasına geldi. Burada Tatarları bir karavanla Hive'ye götürmesi için ısrar etmeye başladı ve bunun için 1000 chervonets'e söz verdi; ama Hive'yi bilen Tatarlar başlarını onunla bir araya getirmekten korkuyorlardı ve kararlı bir şekilde reddettiler; Sonunda karavan gitti ve gemi de denize açıldı. Sıkıntı içinde, bu Strange, gemiyi yakalayıp çeviren bir Türkmen teknesini kiraladı ve Farsa geri döndü. Buhara'da Strange ile Oh sınırına gelen Şeki tüccarı Mir Abu Talib'in esnaflarını gördüm ve bunları onlardan öğrendim.

Buhara'da Tiflis'in küçük bir Gürcü var, 97 yaşındaki Mukurtum, oldukça zengin, canlı ve şevkli bir adam; Hint kervansarayında yaşıyor ve 40 yıldır çıkışsız Buhara'dadır. Sakinlerin biraz saygısını kazandı ve ondan bir şeyler kazanmaya çalışıp Müslüman dinine zorlayan kuşbegi ve hanın kendisiyle zaman zaman tartışır.

Soğuk bir kış gününde han ile konuşmasını kayıtlara geçen Vitkovich, ona görevini anlatır ve gözlemlerinden bahsederek izin verilirse yola çıkan kervanla döneceğini belirtir. Han 28 yaşında; büyük siyah gözleri olup orta boylu ve zayıf, soluk bir Yahudi gibi görünüyor. Kuşbegi onu kandırmadığı zamanlar kafasına göre davranır, acımasız ve duyulmamış şiddetler yapar. Han'ın önemsizliği ve Kuşbegi'nin açgözlülüğü nedeniyle Buhara'nın siyasi ilişkileri sefil durumdadır; Hiveliler ve Buhara'nın diğer tüm komşuları sınırlarını cezasız soyuyor; Shager-Sabz şehri yaklaşık 15 yıl önce alındı ve Buharalar hala yönetemiyor. Ordusu en sefil durumda, püskü, aç, son derece zayıf silahlı ve asla bir bütün olarak toplanamıyor. Askerler tarafından alınan ve dağıtım sırasında en büyük düzensizliklerin ve istismarların gerçekleştiği pay dışında, ordu savaş zamanında hiçbir şey almaz ve herkes kendi yemeğinin taşınması ve teslimatında sorumlu. Yem hiç verilmez ki, orada, yemsizlikte, en önemli olur ve bir insanın bakımından daha pahalı hale gelir.

Ramazan orucundan sonra gelen Kurban Bayramı Buhara'da ihtişamla kutlanıyor; ama bütün gördüklerim, bu bayramı anlatmaya değmez. Her şey kıt, komik, çirkin ve düzensiz çetelerin anlamsız bir şekilde ezilmesinden başka bir şey olmayan bir tür dilenci şölenine benziyor.

Buhara'da birçok esir Fars var, hatta mevcut Buhara nüfusunun önemli bir kısmı Taciklerle Özbeklerin Fars mürtedlerle karışımından geliyor. Bununla birlikte, Özbeklerin Taciklerin ve hatta Perslerin kızlarını kendileri için aldıklarına dikkat edilmelidir, ancak onlara kendi kızlarını vermiyorlar.

Rus esirleri arasındaki en dikkat çekici kişi Mikhalsky'dir. 60 yaşından büyük ve yönetiminde Rus mahkûmları var.

Orsk taburunun trompetçisi Mahmud adıyla bilinen Trofim Andreev, 1832'de kaçtı. Kaysaklar onu yakaladı ve satmak için Buhara'ya götürdüler. Han fermanı vesilesiyle, sahibinden kaçtı, hana geldi ve şimdi askere alındı. Aynı zamanda bir kunduracı ve marangoz ve şimdi Ivan'ın komutası altında arabaları inşa edecek. Astrahan'da yaşayan halkın adamı İvan, Hazar Denizi'nde alındı, 3 yıl Hive'deydi, Buhara'ya kaçtı ve şimdi handa marangozluk yapıyor. Bu Ivan, oradaki tüm tutsakların en iyi ve zeki kişisidir.

Moskovsky adıyla bilinen Kolomna esnaf Yegor, cesurluğu ve şiddeti ile ünlüdür. Daha 15 yaşındayken Hattan götürülen binbaşı kızı var; şimdi 50 yaş üstünde. O artık serbest, ağırlıklı olarak tonozlarımızın tasarımını yapar, gelenlere hizmet eder ve peşlerine takılır.

9 Kanton Başkurtmanı olarak tanınan ve yaşadıkları ile Vitkovich tarafından eğlenceli olarak tanımlanan kaçak şuan han tarafından bir savaşçı olarak kayıtlı ve beslenmediklerinden, giyindirmediklerinden şikâyetçi ve Rus taburuna Fars'a gitmeyi planlamakta. Tabur kaçak bir wahmister Rus Samson tarafından yönetiliyor. Abbas Mirza, Horasanları sakinleştirdiğinde Türkmenler, prens için balığa gönderilen 15 Rus insanını ele geçirdi.

Dyurkarintsy ile birlikte yaşayan kaçak Dzhegalbaylinler tarafından 1835 yılında çim biçmede Berezovsky müfrezesinden eşi ile yakalanan Kazak Ivan Stepanov, benim topladığım bilgilere göre, Syr'yn ötesinde göç eden klanlarda idi. Burada çalınan 25 at ve peşinde yaşanan olayları da ayrıntılı bir şekilde anlatan Vitkoviç ile o bölgede yaşanan olaylara da detaylı bir şekilde bakılır.

Bozkırda hiç Rus yoktu, ama daha önce de belirttiğim gibi kaçak Tatarlar çoktu. Bunu görünce Tatarlarımıza İmparatorluğun iç mekânında hizmet vermeleri ve yarısının çalıştığı Orenburg kolorduğunda yer almalarını istememek mümkün değildi.

Yolumuzla ilgili olarak şunu not ediyorum: Orsk'tan Irgiz'den Karakum'a, derin karda, tek bir köy görmeden geçtik. Irgiz'in arkasında bizi soyguncular olarak gören Çumekeyliler tarafından saldırıya uğradık. Dava, uran ile çağrı ile açıklanmış oldu ve üç devenin bizden çalınmasıyla sona erdi.

Daha sonra Karakum, Syr Darya, Kuvan gibi bölgelerden geçtiklerini ve buradaki hava olaylarından vergiler için kavgalara kadar farklı durumları da raporlaştıran Vitkevich, çeşitli nedenlerden dolayı kervanın konseyinin Aral Denizi'nin sağına giden genel yoldan kaçınmaya karar verdiğini söyler.

Taşkentliler kış boyunca Taşkent ve Hive arasında Kaysakları ve gezginleri soydular; koyunlar Buhara'da değerliydi. Kyzylkum'un içinden geçmemiz gereken güney kısmı, bu sapma vesilesiyle, kuzeyden çok daha tepeliktir; Kumlu tepeler, ev yüksekliğinde ve o kadar diktir ki, yükleri olan develer sürekli olarak sırtlarında düştü ve devrildi.

Kızılkum'da, Kaysakları yiyecekleri cezbeder, ancak susuzluk son derece tehlikelidir. Zor hava şartları ve susuzluk içinde yaptıkları yolculuğu ve uğradıkları bölgelerdeki yaşadıklarını anlatan Vitkovich, Yaman Kyzyl'de kervandan ayrılarak neredeyse öldüğünü de rapora ekler.

Kervanımızın yaptığı tur vesilesiyle neredeyse doğuya devam ettik. Acı kuyudan gece için ılık bir kuyu, Karak veya Kara-atauliya'ya geldik. 28 Aralık'tı; Şiddetli ayazda, Kaysaklar, Tatarlar ve Buhara halkı ılık suda yıkanıyorlardı. Kaynağın yakınında bir koru büyüdü; birçok şifa özelliğine inanılır, iyileşmek için bir kez yıkanmasının yeterli olduğunu söylerler. Ama su, görünüşe göre, özel bir şey içermiyor; tatsız, temiz ve hatta çay için de uygundur. Burada yaklaşık 80 Tatarımız, 1825'te bir karavan yağmalayarak Hiveliler öldürdükleri Buharalıların, Kaysakların mezarları var.

Kuşbegi ve favorisi ve yoldaşı olan Mirza Zikerinin kâtipleri, adları ile tanıdıkları esirleri serbest bırakmaya zorlamak için birkaç gün boyunca Orenburg'ta gözetiminde tutulduğu biliniyordu. Kervanımız kalktığında, söz konusu kâtipler bunu Hive'den Buhara'ya yazdılar, burada kervanla birlikte oldular ve Orenburg'un kendisinden gelen Buharalı Şa-Bulat'ın yüzünde gözetimine alındıkları yalanı da kattılar; dahası, doğrudan beni şikâyet ettiler ve şimdi de tutuklanmamı istediler.

Kuşbegi, mallarımın nerede olduğunu itiraf etmezse ve benim ya gizlice ticarete gelen bir tüccar ya da Rus esirleri adıyla tanımak için gelen bir casus olup sonra onun

için tüccarları gözaltına almaya gelip gelmediğimi itiraf etmezse, onu, şa-Bulat'ı asmakla korkutuyordu.

Mirza Zikeria, çaresiz öfkesinde, kervanbaşımız Rakhimbay'ı beni yemeğe davet etmeye ve beni zehirlemeye ikna etti. Bunu ğrenen Vitkovich, yemeğe gitmeyi reddetti. Sürekli gözlenmeye başlanan Vitkovich, yakalanmaktan endişelenerek belgelerini balyalar haline getirerek güvenilir bir Tatar'ı kendi adı altında almaya ikna eder. Bu arada, Mirza Zikeria'nın kuşbegini beni yol sırasında öldürmeye ikna ettiğini zaten öğrendim. Bu nedenle, kuşbegine ve diğerlerine, Troitsk'e iki gün önce kalkan Japas karavanıyla gideceğimi söyledim; Bir gün önce kuşbegine gittim ve ne zaman gideceğimi hala bilmediğimi söyledim; ama bu arada zaten tamamen toplanmış, ahırla, sahibi ile işlerimi halletmiş atımı hazırlamıştım ve sadece Huseyn'e uğramıştım.

Mirza Zikeria'nın onu öldürme planından haberdar olan ve yaşadığı zor koşullara rağmen görevini yerine getiren vitkovich, belirtilen süre boyunca yaşadığı olayları raporunda açıklamış, bu rapor Buhara'nın şehir yapısından siyasi işlerine ve halkına kadar detaylı bilgi edinilmesine olanak sağlamıştır.

SONUÇ

Rus arşivinde bulunan ve 1830'larda Buhara Hanlığı'nın durumunu ortaya koyan mühim bir belge olan "Zapiska, Sostavlennaya po Rasskazam Orenburgskogo Lineynogo Batalona No: 10 Praporščika Vitkeviça Otnositelno Puti ego v Buharu i Obratno", İ. V. Vitkeviç tarafından yazılmıştır. Kaynaklarda İ. V. Vitkeviç ile ilgili yeterli kadar bilgi bulunmamaktadır. Mütevazı, kendini geliştirmiş ve doğu dillerini öğrenmiş olan gezgin işini bilen, akıllı ve zeki bir kişiliğe sahipti. Bozkırları, bölgedeki halklar ve devletlerarasındaki ilişkileri çok iyi bilmesi bu gezi için onu yeterli kılıyordu. 1836 yılındaki Buhara seyahati notları, Sovyet Orta Asya halkları konusunda değerli bilgileri ihtiva etmesine rağmen bu değerli raporu uzun yıllar değerlendirilmemişti.

1830'lara gelindiği zaman Orenburg, komşusu durumunda yer alan Orta Asya topraklarında meydana gelen hadiseleri yakından takip etmek istemiştir. Özellikle Rusya, kendi siyasi çevresini ve Orta Asya'nı en büyük ve kalabalık eyaleti konumunda yer alan Buhara ile ilgileniyordu. Buhara'nın coğrafi konumunun önemi de Rusya'nın bu bölge ile ilgilenmesinin diğer bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Afganistan, İran, Hindistan ve diğer pek çok ülkeye ticaret yolları bu coğrafyadan geçmekteydi. Rusya'nın Asya devletleri ile olan ekonomik ve ticari ilişkilerinde Buhara tüccarlarının katkısı büyük olmuştur. Bu nedenlerden dolayı bu coğrafyalarda meydana gelen olayları akından takip etmek için hükümetten olmayan birinin gönderilmesi oldukça makul görünmüştür. Bu nedenle Kazakları da iyi tanıyan Vitkevich, Buhara'yı ziyaret edip sınır ilişkileri bakımından önem arz edecek hizmette bulunabilirdi.

Vitkevich, 1835-1836 yılında Sırderya civarındaki göçer olan Çumekeyevsk soyundan Kazakların obalarına gitmekle görevlendirilmişti. 29 Ekim 1835'te aldığı talimatnameye göre Kazak aşiretleri arasında huzurun tesis edilmesinde katkı sağlanması isteniyordu. Bundan başka Rusya hâkimiyetindeki Kazaklar üzerinde kendi hâkimiyetini tesis etmek ve nüfuzlarını arttırmak isteyen Hokand ve Hive hanlarına karşı harekette bulunmak da diğer göreviydi. Ama bilinmeyen nedenden dolayı Buhara'ya gitmiştir. Buhara'ya gidişini de Vitkevich, amacının bozkırlar olduğunu fakat koşulların kendisini Buhara'ya gitmeye zorladığını belirtiyor. İzinsiz bir şekilde Orta

Asya mülkiyet merkesinde 1 buçuk ay kalmıştır. Buhara'dan sonra da Afgan elçisi ile birlikte Orsk'a gitmiştir. Burada gördüğü ve öğrendiği her şeyi yazmıştır. Gezi sırasında altınlarının, parasının alması, kış ayının zorlukları veya karşılaşmış olduğu halklar tarafından kötü muamele görmesi gibi pek çok talihsiz meselelerle karşılaşmış olmasına rağmen görevini sonuna kadar tamamlamıştır.

Yapmış olduğu gezi sonucunda kaleme aldığı rapordaki bilgiler oldukça önemlidir. Raporda, Buhara'nın pek çok yönünü anlatmıştır. Buhara'nın ticari yönleri, ekonomik yapısı, yaşam tarzı, gelenek-görenekleri, bir takım siyasi meseleleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, Buhara'daki ticaretlerini genişletmek isteyen İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine de dikkat çekmiştir.

Buhara'da Kaysaklar adında bir grup insanın varlığı dikkat çekmektedir. Farklı klanlardan ve boylardan olan Kaysaklar Yaman-Kızıl ve Bukan dağlarındaki Buhara'nın sınırları arasında dolaşan yaklaşık 1500 çadır insandan oluşmaktadır. Adlarının zengin köyler manasında gelmesine rağmen kendileri zengin halk değildir. Buhara'ya kömür ve yakacak odun işiyle meşguldürler.

Buhara'nın sosyal konuların biri de kölelik meselesidir. Asya'da Müslümanların özellikle Sünnilerin köleleştirilmesi meselesi karşımıza çıkmaktadır. Tatarlar genellikle inançları sorulmadan pazarlarda satılıyor. Şehir halkı oldukça güvendedir ancak Türkmenlerin şehirdeki halkı bir takım hilelerle bozkırlara çektikleri ve orda yakaladıkları anda satış için pazarlara götürürler. Orta Asya Müslümanları da inançlarını dahi kabul eden esirleri serbest bırakmadılar. Yani henüz özgürlük bulunmamaktaydı.

Buhara'nın 12 kapının var olduğu ancak gezginin bu kapıların adalarını tam olarak öğrenemediği görülmektedir. Bazı kapıların tamamen koptuğu veya oraya gidilmediği yönünde bir takım haberler bulunmaktadır. Ancak yine de gezgin, halktan öğrenebildiği kadar ile kapıların adları şu şekilde olmuştur: Semerkant, Mazar Kauval, Sallahana, Namazga, Şeyh-Celal, Karakul, Şirgiran, Talipaj, Kalyandar-khan, İmam. Bu kapıların dışında kentin kil duvar veya surlarla çevrili olduğu ve duvarın doprakla desteklendiği anlaşılmaktadır.

Buhara'da çarşılar, hamamlar, kervansaraylar, camiler, medreseler ve Ark veya saray gibi ekonomik, dini, sosyal ve kültürel yapılan bulunmaktadır. Kumaş, halı ve ipeklerin satışının gerçekleştiği Tim, her türlü küçük eşyanın, işlemeli elbisenin, mutfak

eşyalarının, koşum takımlarının satışının olduğu Çar-su ve takasçıların ve Hintlilerin bulunduğu Sarrafan olarak çarşı bölümleri bulunmaktadır. Bu üç farklı çarşının da mimari yapısı birbirine benzemektedir. Çarşıların kil zemini çok darbe aldığından dolayı çok sayıda çukurlar bulunmaktadır. Bütün bu pazarlar eski, yıpranmış ve kötü görünümdeydiler. Saraylar da aynı çarşılar gibi yıpranmış ve kötü vaziyetteydi. İçlerinde yaşamak oldukça zordu. Kullanım işlevine göre saray çeşitleri bulunmaktaydı. Çoğunlukla Farsların kaldığı Kuşbegi Sarayı, tütün satışının gerçekleştiği Tambaku Sarayı, karanlık ve kiler olarak kullanılan Emir Sarayı gibi. Saray ve çarşıların yanı sıra Buhara da 300'e yakın cami bulunmaktadır. Evlerden çok daha kötü durumda olan camiler tonozlu, karanlık ve kille sıvanmıştı. Bazılarında minare yerine küçük ve alçak kule bulunmaktaydı. Camiler genellikle küçüktü. Sadece Cuma namazının kılındığı Cuma Cami, Gau Kushan Cami, Atalyk Cami, Sary Hauz Cami gibi çeşitli camiler bulunmaktaydı. Buhara'da 70'e yakın da medrese ve okul vardı. Yapı özellikleri bakımından saraylara benzemekteydi. Buhara 100 bine yakın nüfusa sahip bir yerdi. 300 cadde ve sokağı bulunuyordu. Çok sayıda Yahudiyi, Özbekistan ve Turan'ın bütün halkının burada bulmak mümkündü. Buhara'nın sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı yapılan bu gezi sonucunda camilere, saraylara, çarşılarla vs. bakılarak anlamak mümkün hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Albayrak, Recep, *Afganistan Türkler*. Ankara: Berikan Yayınları, 2004.
- Akbıyık, Hayrunnisa, “Mangıtlar”, *DİA*, C. 27, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 570-571.
- Almas, T., *Uygurlar*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 557-605.
- Alpargu, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*. Ankara: Ofset Yayıncılık, 1995.
- Artam, Atila, *Türk Cumhuriyetleri’nin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*. İstanbul: Yıldız Yayınları, 1993.
- Aydoğduyev, Muhammet, “Türkmenistan”, çev. Bilgehan Atsız Gökdağ, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 720-737.
- Barthold, W., “Fergana”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997, 558-565.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Barthold, V. V., *Four Studies on the History of Central Asia*. C. 1, Leiden: E. J. Brill, 1962.
- Becker, Seymour, *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*. Cambridge: Harvard University Press, 1968.
- Boukhary, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de L’asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*. çev. Charles Schefer, Paris: E. Leroux.
- Bregel, Yu., “Mangıt”, *El²*, Vol. 6, Leiden: 1991, 417.
- Burnes, Alexander, *1834 Travels Into Bokhara Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; Also Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor*, 3 Cilt, London: Albemarle Street, 1834.
- Çelik, Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, *Yayımlanmamış Yüksk Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi, 2009, 163-164.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri”. *Turkish Studies*, 7/3, 2012, 781-800.

- Doniş, Ahmed, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*. çev. İ. A. Nadjafovoy, Duşanbe: Doniş, 1967.
- Daniş, Ahmed, *Risale-i Ahmed Daniş: Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye*, Tercüme, Mukaddime ve İzahı I. A. Neçefova. Duşanbe: İzdatel'stvo "Daniş", 1967.
- Gıyaseddin bin Hemameddin el-Hüseyini Handmir, *Tarih-i Habibu's-Siyer*. c. IV, ed. Muhammed Debir Siyaki, Tahran: İntişarat-ı Hayyam, 1380.
- Grousset, R., *Bozkırı İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Güler, Müjdat, *Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- Halfin, I., *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçetı P. İ. Demezona i İ. V. Vitkeviça)*, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. "Nauka", 1983.
- Hatunoğlu, Nurettin, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kafalı, Mustafa, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", İstanbul 1976, 295-306.
- Hatunoğlu, Nurettin, "Buhara-Afganistan-Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu". *Bilig*, S. 75, Aralık 2015, 127-156.
- Hatunoğlu, Nurettin, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 552.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Howorth, Henry H., *The History of Mongols*, II/2, New York: Burt Frankin, tarih yok.
- İstoriya Uzbekskoy SSR*, eds. S. P. Tolstov-R. N. Nabiev-Y. G. Gulyamov-V. A. Şişkin, (Taşkent: İzd-vo AN Uz SSR, 1955), 386.
- Kafalı, M., "Altın Orda Hanlığı (1227-1502)", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987, 122.
- Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*. 1. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009.
- Khanikoff, Nikolai Vladimirovich, *Bokhara: Its Amir and Its People*. İngilizceye çeviren Baron Clement A. De Bode, London, 1845.
- Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

- Keser, Emre, “Buhara Hükümdarı Şah Murad’ın Yönetim Anlayışı”, *İRTAD*, S. 2, Haziran 2019, 45-62.
- Koç, Dinçer, “Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 237, İstanbul: Kasım-Aralık, 2018.
- Koç, Dinçer, “XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı’na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul: Aktif Matbaa, 2017, 61-91.
- Köse, Kürşat, *Alexander Burnes’in Buhara Hanlığı’nın Coğrafi, Tarihi, Askeri ve Ticari Yapısı ile Alakalı Verdiği Bilgilerin Tercümesi*. İstanbul 2018.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Malcolm, John, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*. C. 2, Londra: Printed for John Murray, 1829.
- Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümrân-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*. ed. Muhammed Ekber Aşık, Tahran: Ayine-i Miras, 1377. Mukminova, R. ve Agzamova, G., “Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v.”. *Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana*, haz. Alimova D. A, Rtveladze E.V., Taşkent: Şark, 2001.
- Özaydın, A., “Canoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul: 1993, 154-155.
- Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Özkan, Murat, *Türkistan’ın Keşif Çağı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Öztürk, Yücel, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Polat, Dilek, “Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009.
- “Russia and Bokhara”, *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865.
- Sami, Mirza, *Ta’rih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*. L. M. Epifanovoy, Moskova: 1962.
- Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1993.
- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*. Saray, Mehmet, *Rusların Orta Asya’yı Ele*

- Geçirmeleri.* çev. Erkut Gökten, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu, 1984.
- İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Schuyler, Eugene, *Türkistan/Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. Paradigma Yayınları, 2007.
- Sel, Bünyamin, “Hokand Hanlığı (1710-1876)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2011.
- Skrine, Francis Henry ve Ross, Edward Denison, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. Londra: Routledge, 2004.
- Starr, F., *Fergana Valley The Heart of Central Asia*. New York, 2011.
- Şeşen, Ramazan, “Buhara”, *DİA İslam Ansiklopedisi*. C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 1992,
- Taşagıl, Ahmet, “Türkistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 556-560.
- “The Russians in Assia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865.
- Trepavlov, Vadim V., *The Formation and Early History of the Manghit Yurt*, Indiana: 2001.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Türkili (Türkistan) Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, C. 1, İstanbul: Aksiseda Yayınları, 1981.
- Togan, Z. Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Türkoğlu, İsmail, “Şeybaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, 43-45.
- Türkmen, İlker, “XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2019.
- Ükten, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Vambéry, Arminius, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*. H. S. King, Londra: 1873.
- Wolff, Joseph, *Narrative of A Mission to Bokhara*. C. 1, New York: Arno Press, 1970.

- Yakubovskiy, A., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasar Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Yazıcı, T., “Fergana”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 375-377.
- Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2013.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbas Mirza”, *DİA İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 1988.
- Zaferbame-i Hüsvî: Şerh-i Hükmrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) Der Buhara ve Semerkand.* ed. Menuçehr Setudeh, Tahran 1377.
- Ziyayev, Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. Asır Başları)*, çev. Ayhan Çelikbay, Ankara: 2007.